

ERMƏNİ SAXTAKARLIĞI

(2001-ci il aprel ayının 30-da Ermənistanın Birləşmiş Millətlər Təşkilatında yaydığı «Memorandum»la əlaqədar BMT-nin Baş katibi Kofi Annana açığı məktub)

BMT Baş katibi cənab Kofi Annana

Cənab Baş katib!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyevin ABŞ-ın Ki-Uest şəhərində verdiyi Bəyanatın (3 aprel 2001-ci il) BMT sənədi kimi yayılmasına cavab olaraq, Ermənistan Respublikasının BMT yanında Daimi Nümayəndəliyi 2001-ci il aprel ayının 30-da tanınmamış «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın məktub və «Memorandum»unu BMT-də yaymışdır.

Erməni tərəfi Azərbaycan Prezidentinin Bəyanatını «Dağlıq Qarabağ münaqişəsi tarixinin Azərbaycan versiyasını təqdim edən» sənəd kimi səciyyələndirmişdir, halbuki həmin bəyanatda regionun tarixinə dair yalnız bir «qədim» fakt var: «1923-cü ildə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionuna Azərbaycan hökuməti muxtar vilayət statusu verdi və o, muxtariyyətin bütün hüquqlarından istifadə etdi».

Bəyanatda səsləndirilən bütün digər faktlar və siyasi qiymətlər isə erməni separatçılarının 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağda Azərbaycan əleyhinə qaldırdıqları qiyamdan sonra baş verən hadisələr, BMT Təhlükəsizlik Şurasının münaqişəyə dair dörd məlum qətnaməsi (1993), xüsusən də ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin fəaliyyəti və təklifləri ilə bağlıdır.

Erməni tərəfi bu faktlara, ümumiyyətlə Prezident Heydər Əliyevin Bəyanatda qaldırdığı prinsipial məsələlərə heç bir münasibət bildirməyib. Erməni tərəfi «biz həmişə keçmişin problemlərinə dair müzakirələrdən çəkinməyə çalışmışıq» desə də, Heydər Əliyevin Bəyanatına heç bir aidiyyəti olmayan məsələlər, o cümlədən hətta miladdan əvvəlki dövrün hadisələri

barədə müzakirələr açmış və guya «regionun tarixinə dair təkzibolunmaz elmi faktlar» gətirmişdir.

Lakin Ermənistanın BMT-yə təqdim etdiyi «təzibolunmaz faktlar» əslində yalan, uydurma və saxtakarlıqdan ibarətdir.

Bütün hallarda yalan mənəviyyatsızlıqdır. Tarixə baxışda isə bu, ikiqat bələdir. Çünki keçmiş haqqında, xüsusən ərazi məsələlərində qəsdən deyilən yalan, saxtakarlıq dövlətin siyasətinə nüfuz edir, yalan və mifoloji təsəvvürlər üzərində qurulan dövlət siyasəti isə qonşu ərazilər barədə iddialar doğurur, milli münaqişələrə səbəb olur, qanlı müharibələrlə nəticələnir. Bir çox milli münaqişələrin, müharibələrin yolu məhz tərəflərdən birinin digərinə yalan, saxta ərazi iddialarından başlamışdır.

Ermənistanın və yaxud hər hansı başqa bir dövlətin bütün dünyanı, həmçinin BMT-ni yalanlarla aldatmağa göstərdiyi cəhdlər ifşa edilməlidir. Bu həm də ona görə vacibdir ki, Ermənistan BMT-yə müntəzəm olaraq yalan informasiya ötürməyi özünə artıq peşə etmişdir. Bir fakt: 1997-ci il sentyabrın 2-də Ermənistan BMT-də Dağlıq Qarabağ haqqında bir sənəd yayıb. Orada sabah yalana görə cavab vermək lazım gələcəyindən ehtiyatlanmadan deyilib ki, «1918-ci ildə Dağlıq Qarabağda ermənilərin sayı 300-330 min nəfərə qədər idi», halbuki o zaman bütün Qarabağda, Dağlıq Qarabağ da daxil olmaqla, cəmi 243.627 nəfər erməni (və 321.712 nəfər azərbaycanlı!) olub.

Bir sözlə, erməni saxtakarlığının dərəcəsi hüduzsuzdur.

Bütün bunları nəzərə alaraq, cənab Baş katib, erməni tərəfinin «regionun tarixinə dair» gətirdiyi guya «təzibolunmaz elmi faktlar»a Zati-Alilərinizə göndərdiyim bu «Tarixi arayış»da həqiqi faktların və sənədlərin dili ilə münasibət bildirməyi lazım bildim.

Tam məsuliyyətlə bəyan edirəm ki, Ermənistanın BMT-də yaydığı «Memorandum» faktları təhrif etmək, yalanlar uydurmaq baxımından çox az-az rast gəlinən bir sənəddir. Eyni zamanda bu «Memorandum» BMT üzvü olan Ermənistanın BMT-ni, onun Təhlükəsizlik Şurasını aldatmaq məqsədi güdən

fitnəkarlığıdır. Ermənistanın rəsmi dairələrinin bu fitnə-fəsad üsulu rədd edilməlidir.

Cənab Baş katib, ümid etmək istərdim ki, BMT dövlət səviyyəsində dünya birliyini açıq-aşkar aldadanları, şər və böhtan atanları, yalan yayanları qəti pisləyəcəkdir.

Dərin hörmətlə,

Tofiq Köçərli,
professor, Azərbaycan Milli
Elmlər Akademiyasının akademiki

ERMƏNİ SAXTAKARLIĞI

(Tarixi arayış)

1. «Azərbaycan» və «azərbaycanlılar» etnonimləri haqqında

2001-ci il aprel ayının 30-da Ermənistanın BMT-də yaydığı «Memorandum»da iddia edilir ki, «Azərbaycan» adı yalnız 1918-ci ildən çağdaş Azərbaycan ərazisinə aid edilir. Bununla Bakıda hakimiyyətə gəlmiş Müsavat Partiyası İranla həmsərhəd əyalətlərə (Qərbi və Şərqi Azərbaycan) gələcək iddiaları legitimləşdirmək istəyirdi. «Azərbaycanlılar» etnonimi yalnız 30-cu illərdə yaranmışdır. O vaxta qədər bütün Rusiya və sovet mənbələrində onlar «Qafqaz tatarları», yaxud «türklər» adlandırılırdı».

Öncə deyək ki, Azərbaycan qədim insanların ilk məskənlərindən biri olan ölkədir. Bunu 1968-ci ildə Azərbaycan alimlərinin Qarabağın Azıx mağarasında etdikləri arxeoloji kəşf təsdiqləyir: 250-300 min il əvvəl yaşamış ibtidai insanın çənə sümüyünün bir hissəsi Azıxda aşkar edilmişdir. Bu, keçmiş Sovet İttifaqında birinci, dünyada üçüncü tapıntı idi.

Azərbaycan bəşər sivilizasiyasının beşiklərindən biridir. Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinin yaxınlığındakı Qobustan qaya təsvirləri bütün dünyada məşhurdur. E.ə. VIII minillikdən başlayaraq, əcdadlarımız Qobustanda qayalar üzərində minlərlə təsvir (insan, heyvan və s.) həkk etmişlər (Qobustan qayasında qədim romalıların da izləri qalıbdır. Qaya üzərindəki latınca kitabə imperator Domisianın dövründə (81-96) XII Roma legionunun Azərbaycanda olmasından xəbər verir).

Azərbaycan qədim dövlətlərin yarandığı ölkələrdən biridir. E.ə. IX əsrə aid mixi yazı Cənubi Azərbaycanda Manna dövlətinin mövcud olması haqqında məlumat verir. Bu dövlət, habelə e.ə. IV əsrdə yaranmış Atropatena (Cənubi Azərbaycan) və Albaniya (Şimali Azərbaycan) dövlətləri Azərbaycan dövlətçiliyinin qədimliyinə şəhadətdir.

«Azərbaycan» coğrafi anlayış kimi e.-nın II əsrindən mövcuddur: o zamandan Atropatena «Azərbaycan»,

«Adurbadaqan», V əsrdən isə «Azərbaycan» adlanmışdır.

Ərəb xəlifəsi I Müaviyə (VII əsr) öz müşaviri Übeyd ibn Şəriyyədən soruşub: «Türklər və Azərbaycan nə deməkdir?» Müşavir cavab verib: «*Azərbaycan qədimdən türklərin yaşadığı ölkədir*»¹ (kursiv bizimdir – T.K.). 1126-cı ildə farsca yazılmış bir anonim əsərdə də VII əsrdə söylənmiş həmin fikrə bənzər fikrə rast gəlmək olar: «*Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan bir ölkədir*»² (kursiv bizimdir – T.K.).

Deməli, yazılı mənbələr təsdiqləyir ki, artıq VII əsr üçün ölkəmizin «Azərbaycan» adı sabitləşmiş ad olub.

Akademik Ziya Bünyadovun qənaətinə görə, VIII əsrdən başlayaraq «Azərbaycan» anlayışı həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycanı ehtiva edirdi. «Azərbaycan» ya siyasi-inzibati, ya coğrafi, ya da siyasi anlayış kimi işlədilirdi.

Orta əsrlərin bir çox ərəb və fars mənbələri Azərbaycan ölkəsi deyərək, təkcə Arazın cənubunu deyil, həm də Arazın şimalını Azərbaycanın tərkibinə aid ediblər.

IX əsr səyyahı Əl-Yaqubi *Arazın şimalını «Azərbaycan əl-Ulya» (yuxarı Azərbaycan)* (kursiv bizimdir – T.K.) adlandırır³. Ət-Təbəri (838-923) yazıb: «*Azərbaycan ərəzisi Həmədan-Zəncan şəhərlərindən başlar, Dərbəndə qədər davam edər. Bu ərəziyə Azərbaycan deyirlər*»⁴ (kursiv bizimdir – T.K.). İbn Havqəl (X əsr) Xəzər dənizinin şəklini-xəritəsini çəkərək, *onun üzərində Dərbənddən Gilanadək olan bütün sahil boyunca «Azərbaycan» sözünü* qeyd edib. Bu xəritə Arazın hər iki sahilini vahid Azərbaycan adı altında birləşdirən ilk orta əsr xəritəsidir⁵. 902-903-cü illərdə İbn əl-Fəqih yazıb: «*Azərbaycanın ərəzisi Bərdə torpaqlarından Zəncan torpaqlarına qədərdir*»⁶ (kursiv bizimdir – T.K.). XVI əsr İran müəllifi Həmədüllah Mustovfi *Azərbaycan ərəzisinin Bakıdan Xalxala qədər uzandığını* vurğulayıb⁷.

Beləliklə, Azərbaycanın şimalı və cənubu, Cahangir Zeynalıqlunun ifadəsilə desək, «*yekvücut bir məmləkət*» (kursiv bizimdir – T.K.) olmuşdur⁸.

Fransız səyyahı Jan Şarden də (XVII əsr) Azərbaycanın hüdudları məsələsinə toxunmuş və yazmışdır ki, Səfəvi

İmperiyasının ən böyük əyalətlərindən biri olan Azərbaycan «şimalda Dağıstanla həmsərhəddir»⁹.

XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, bəzi rus mənbələri də Arazın şimalını Azərbaycan adlandırır. Məsələn, 1737-ci ildə İran şahı Nadir şah qardaşı İbrahim xanın başçılığı altında Cara (Balakən–Zaqatala) cəza dəstəsi göndərib. Bu dəstəyə Qarabağ bəylərbəyi Uğurlu xan da qoşulub. *Rus rezidenti Kaluşkin o zaman Peterburqa xəbər vermişdi ki, İbrahim xan yolboyu öz komandasına «bütün Azərbaycan tərəfdə: Şirvanda, Muğanda, Ərdəbildə, İrəvanda, Gəncədə olan qoşunu» birləşdirir*¹⁰ (kursiv bizimdir – T.K.).

Deməli, XVIII əsrin əvvəllərində rus rezidenti Arazın şimalının da «Azərbaycan» adlanmasını bilirdi.

Carlılar döyüşdə İbrahim xanı yaralayır. Həmin an Qarabağ bəylərbəyi qardaşı Hüseyinqulu xana deyir: «İbrahim xanı dəhşətdən çıxar, Allah eləməsin, onun başına bir iş gəlsə, sabah *bütün Azərbaycan məmləkəti* (kursiv bizimdir – T.K.) Nadirin qəzəbinin qurbanı olar və od içərisində yanar»¹¹. Bunu İbrahim xanın yürüşünün iştirakçısı olmuş İran tarixçisi Məhəmməd Kazım yazmışdır.

Göründüyü kimi, XVIII əsrin əvvəllərində İran müəllifi Arazın şimalını Qarabağ bəylərbəyi Uğurlu xanın dediyi şəkildə «Azərbaycan məmləkəti» adlandırıb.

İbrahim xan öldürüldükdən və qoşunu məğlub edildikdən sonra rus diplomatı Peterburqa xəbər vermişdi: «İbrahim xanın darmadağın edilməsi ilə... *bütün Azərbaycanda, yəni İrəvandan Dərbəndin özünə qədər heç yerdə qoşun yoxdur*»¹² (kursiv bizimdir – T.K.).

Deməli, XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya diplomatı «İrəvandan Dərbəndin özünə qədər» olan ərazini «Azərbaycan» hesab edib.

Rusiyanın Tiflisdə çar II İraklinin yanında nümayəndəsi olan polkovnik Burnaşev öz hökumətinin tapşırığı ilə 1786-cı ildə Azərbaycan haqqında hazırladığı kitabda yazıb: «*İndi Azərbaycan adlanan ərazi Gürcüstanla, yəni Kaxet və Kartli çarlıqları ilə, şərqdən Xəzər dənizi və Gilan əyaləti ilə, qərbdən*

Türkiyə ilə həmsərhəddir»¹³ (kursiv bizimdir – T.K.). Eyni zamanda müəllif «Nuxa, Şirvan və Şuşa (Qarabağ – T.K.) xanlarının» məhz «Azərbaycan xanları» olmalarını vurğulayıb.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın işğalı başlayandan ruslar Araz çayının şimalını daha tez-tez Azərbaycan adlandırılar. Qafqazda rus qoşunlarının baş komandanı Sisianov imperator I Aleksandra göndərdiyi hesabatda (12 mart 1803-cü il) Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanı və b. nəzərdə tutaraq yazmışdı: «Azərbaycan xanlarının böyük hissəsinin açıqdan-açığa İran müstəbid idarəsindən zəhləsi gedir»¹⁴. Gəncə şəhərinin işğalı günlərində isə, 1804-cü il yanvarın 3-də Sisianov qraf Vorontsova yazır: «Asiyalıların basılmaz saydıqları Gəncə qalası bütün Azərbaycanı vahimədə saxlayır»¹⁵. Gəncənin zəbt olunması münasibətilə Rusiya imperatoru I Aleksandr 1804-cü il fevralın 5-də Sisianova «Ali reskript» göndərmişdi. Reskriptdə Sisianova tapşırılmışdı ki, İran şahının «diqqətini Azərbaycandan və Xəzər dənizinin qərb sahillərindəki vilayətlərdən yayındırsın»¹⁶. Yaxud İ.V.Qudoviç 1808-ci il martın 7-də Peterburqa məlumat vermişdi: «Farslar özləri etiraf edirlər ki, Azərbaycanın indi Rusiya hakimiyyəti altında olan hissəsi həmişə İrana etibarsız olub»¹⁷. Bütün bu hallarda, şəksiz, birinci növbədə Şimali Azərbaycan nəzərdə tutulmuşdur.

Yaxud 1827-ci ildə «Славянин» (Slavyanın) qəzetinin yazdığına diqqət edək: «Gəncə qalası bütün Azərbaycana təsir edir. Buna görə də onun fəthi Rusiya üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir»¹⁸.

Rusiya qafqazşünasları bilirdilər ki, bu «müsəlman vilayəti» Azərbaycandır və onlar (Berje, Butkov, Veydenbaum, Nadejdin, Krivenko, Veliçko və b.) öz əsərlərində məhz Arazın şimalını da «Azərbaycan» adlandırmışdılar. Hətta A.Berje 1867-ci ildə Almaniyada «Əşəri-şüərayi-Azərbaycan» (Azərbaycan şairlərinin şeirləri) adında kitab nəşr etdirmişdir. Kitabda həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycan şairlərinin şeirləri toplanmışdır.

Beləliklə, tarixi mənbələr, o cümlədən bir çox rus

mənbələri də sübut edir ki, «Azərbaycan» sözünün Şimali Azərbaycana yalnız 1918-ci ildən aid edilməsi» haqqında iddia tamamilə əsassızdır. Dövlətin «Azərbaycan» adlandırılmasında Müsavat Partiyasının guya «İranla həmsərhəd əyalətlərə (Qərbi və Şərqi Azərbaycan) gələcək iddiaları legitimləşdirmək» məqsədi güdməsi haqqındakı fikir isə nəinki tamamilə əsassızdır, hətta Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasındakı münasibətlərə xələl gətirmək məqsədi güdən siyasi fitnəkarlıqdır.

Müsavatçıların 1918-ci ildə «respublikanın etnonimini İranda olan *Azərbaycandan* götürüb, onu türk tərzində *Azərbaycan* etmələri» haqqındakı iddia¹⁹ da siyasi təxribatdır.

«Azərbaycanlılar» etnonimi məsələsi. Biz türkcük. Rusiya Şimali Azərbaycanı işğal etdikdən sonra bizi «tatar» adlandırdı.

Hətta «türk» adlanmağımız bir növ yasaq edilmişdi. Belə bir fakt məlumdur: «Həyat» qəzetinin sərlövhəsində «türkcə» və «islamiyyə» sözləri yazılırdı. Qafqaz canişini qəzetin bu «zərərli məsləki» ilə bağlı rəsmi sərəncam vermişdi: «Təcili olaraq «Həyat»ın sərlövhəsindəki «türk» sözü pozulsun və əvəzində «tatar» sözü yazılsın»²⁰.

Bütün bunlara baxmayaraq, xalqımız özünü türk saymaqda, türk adlandırmaqda davam etdi. Y.V.Çəmənəminlinin sərrast vurğuladığı kimi, «hətta İranın cazib nəfsləri, rusluğun dəhşətli zərbələri türklüyümüzü məhv edə bilmədi: şirin dilimiz və ədəbiyyatımız salamat qaldı»²¹.

XIX əsrin axırlarında milli özünüdərk prosesi dərinləşdi. Xalqımızın qabaqcıl adamları «tatar» adlandırılmağımıza öz etirazlarını bildirdilər. «Kəşkül» jurnalı 1890-cı ildə ilk dəfə «azərbaycanlı» etnonimini işlətdi. 1891-ci ildə Bakıda rusca çıxan «Каспий» (Xəzər) qəzetində isə M.Şahtaxtinski yazırdı: «Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlı, onların dilini isə Azərbaycan dili adlandırmaq düzgün olardı». N.Nərimanov 1899-cu ildə çap olunmuş «Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi» (Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər qrammatikası) əsərində ana dilimizi «Türk-Azərbaycan dili», xalqımızı «Türk-Azərbaycan taifəsi», 1905-ci ildə Qafqaz Şeyxülislamı Axund

Əbdülsəlam Axundzadə isə dilimizi «Türki-Azərbaycan dili» adlandırır.

XX əsrin əvvəllərində «tatar» adlandırılmağımız əleyhinə açıq və ardıcıl çıxış edən, türklüyümüzü təsdiq və təbliğ edən, türklüyümüzün ictimai fikirdə, şüurda, ədəbiyyatda və mətbuatda bərqərar olmasına yaşıl işıq yandıran Əli bəy Hüseynzadə oldu. Məhz Əli bəy Hüseynzadə vurğuladı ki, «bütün dünya bizə «tatar» deyir və heç kim indiyə qədər bunun əleyhinə çıxmır». Məhz Əli bəy Hüseynzadə yazdı:

–«Biz tatar deyilik, biz türkün»,

–«Biz türkün – Dilimizin, lisanımızın tərəqqisinə mane olan hər növ sədlərin, divarların yıxılmasına, rəf olunmasına qeyrət ediniz»,

–«Azərbaycan türkcəsi Osmanlı, hətta cığatay şivələrindən ziyadə türkcədir»²².

Ə.Hüseynzadənin ardınca 1914-cü ildə M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Başqaları bizə «tatar» və «persiyan» demişlər, ona da etiraz etməmişik», tarixin öyrənilməsi sahəsində «biz *azərbaycanlılar* (kursiv bizimdir – T.K.) hamıdan çox işıqlanmaq ehtiyacındayıq»²³.

Zaqafqaziya işləyən və Zaqafqaziya xalqlarını yaxşı tanıyan Rusiya müəllifləri də Azərbaycan türklərinin «tatar» adlandırılması ilə razılaşmırdılar. Məsələn, Tiflisdə rusca çıxan «Kavkaz» (Kavkaz) qəzetinin redaktoru V.L.Veliçko XX əsrin əvvəllərində yazmışdır: «*Azərbaycanlıları tatar adlandırırlar, lakin bu, qətiyyətlə düzgün deyil... Əsas məqsədlərinə görə azərbaycanlılar türkdür...* Peterburqun kosmopolitizm həvələri saraylarında tayfa mənsəyi haqqında kimsənin məsələ qaldırmaması tələb olunur. Lakin Qafqazda... insanların fəaliyyətini nəinki bu gün, həm də keçmiş idarə edir, insanlarda əcdadlarının qanı danışır... *Azərbaycanlıların qanı şəxsiz nəcibdir, onlar anadangəlmə rəhmdil, mərd, alicənabdirlər, əqli və əxlaqi inkişafa qadırdırlar*»²⁴ (kursiv bizimdir – T.K.).

Beləliklə, «azərbaycanlılar» etnonimi, «Memorandum»un iddia etdiyi kimi, XX əsrin «yalnız 30-cu illər»indən deyil, məhz XIX əsrin sonlarından işlənməyə başlayıb, XX əsrin

əvvəllərindən isə «azərbaycanlılar» və «Azərbaycan xalqı» etnonimlərinin işlənməsi geniş vüsət alıb.

Tarixi proses gedişində ölkəmiz, dövlətimiz, xalqımız, ana dilimiz eyni ad – «Azərbaycan» adı daşdı. Ölkənin, dövlətin, xalqın, onun ana dilinin eyni ad daşması əslində ümumi haldır. Eyni mənşəli xalqların (türklərin, slavyanların və i.a.) bu və ya başqa qolunun öz kökünə – türklüyə, slavyanlığa və s. min tellərlə bağlılığı saxlamaqla bir millət kimi formalaşmış öz xüsusi adını daşması ümumi prosesdir. Ağtürk, göytürk, oğuz və s. adlardan türk xalqlarının indiki adlarına gələn yol uzun yoldur. Bu haradasa erkən, haradasa gec baş vermişdir.

2. «Erməni etnosunun Zaqafqaziyaya gəlmə etnos olması» məsələsi haqqında

«Memorandum»a görə, bu fikrin müəllifliyi Azərbaycana məxsusdur, lakin bu, heç də belə deyildir.

Əksər müəlliflərin, o cümlədən bir çox erməni müəlliflərinin özlərinin qənaətinə görə, protoermənilər ilk əvvəl Balkanlarda yaşamış və oradan Kiçik Asiyaya gəlmişlər (Qafqaz antropoloqu, doktor İ.İ.Pantuxov hələ XIX əsrin axırlarında müəyyənləşdirib ki, Türkiyədən Zaqafqaziyaya gələn ermənilərin çoxu fiziki quruluşlarına görə «təmiz qanlı kürdlər»dir. Veliçkonun fikrinə görə isə, «ermənilərin damarlarında *hər cür* qan var»²⁵. Ermənilərin qaraçı mənşəli olmaları haqqında da versiya mövcuddur²⁶).

Ciddi erməni tədqiqatçısı N.Adonts 1908-ci ildə yazıb: «VII əsrdə (e.ə. - T.K.) kimmerlərin məlum basqını Kiçik Asiyada xalqların yerdəyişməsinə səbəb oldu. Öz hüdudlarından sıxışdırılmış Friqiya erməniləri (Kiçik Asiyanın şimal-qərb hissəsində qədim ölkə – T.K.) Fərat çayını keçdilər və yerli aramey əhalisi ilə qarışdılar... Gəlmə friqiyalıların, başlıca olaraq, aramey mənşəli aborigenlərlə qovuşmasından erməni xalqının özəyi formalaşdı.

Ermənilərin ikili adı – özlərində «*hay*» və qonşularda «*armen-ius*» onların özəyinin ikili tərkibi haqqında ən yaxşı sübutdur: adın biri gəlmələrdən, digəri aborigenlərdən

yanarmışdır»²⁷.

«Memorandum»un istinad etdiyi Herodot da ermənilərin Friqiyadan çıxma olmalarını vurğulamışdır²⁸.

Ermənilərin *Əhəmənilər* dövründəki (e.ə.550–330) vəziyyətindən danışarkən, Adonts yazır: «...erməni milliyyəti nəinki təkcə müxtəlif tayfa, həm də müxtəlif irq elementlərindən formalaşb. *Əhəmənilər* zamanı sonralar Ermənistan adlanan ərazi müxtəlif xalqlarla məskunlaşmışdı və iki satraplıqdan ibarət idi: *paktilər* və *ermənilər* Qara dənizə qədər olan qonşuları ilə birlikdə XIII satraplıq təşkil edirdilər... Ermənilər qərbdə *kilikiyalılarla*, şərqdə *matienlərlə* qonşu idilər, birincidən Fərat, ikincidən Dəclə çayının bir qolu ilə ayrılırdılar»²⁹ (kursiv bizimdir – T.K.).

Göründüyü kimi, indi Ermənistan adlanan ölkədə o zaman ermənilər yaşamamışdır.

Digər erməni müəllifi B.İşxanyan isə XX əsrin əvvəllərində yazıb: «Ermənilərin həqiqi vətəni... Kiçik Asiyadır, yəni Rusiya hüduqlarından kənardadır və Zaqafqaziyada bir neçə təmiz erməni əyalətindən başqa (başlıca olaraq İrəvan quberniyasında), Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrinə ermənilər yalnız son yüzilliklər ərzində səpələniblər»³⁰.

Görək ki, hələ heç kim, o cümlədən də heç bir erməni müəllifi Adontsla İşxanyanın həmin fikirlərini təkzib etməyib.

Ciddi və nüfuzlu alimlərin fikrinə görə, ermənilər indiki Ermənistanın avtoxton xalqı deyil, onlar Ermənistana, Zaqafqaziyaya gəlmə etnosdur.

Eçmiədzin kilsəsi ermənilərin indiki Ermənistana axınında mühüm rol oynamışdır. Kilsə *azərbaycanlılara məxsus olan torpaqları satın almaq yolu ilə ələ keçirməyə başlamışdı*. Bu barədə Eçmiədzin katolikosu S.Yerevantsinin (XVIII əsr) «Cambr» əsərində çoxlu faktlar vardır. Məsələn, 20-21 dekabr 1431-ci il tarixli əmlak şəhadətnaməsinə görə, katolikos Q.Makvetsi 530 min Təbriz dinarına əmir Rüstəmdən (sənəddə o, Qaraqoyunlu Yaqub padşahın müvəkkili kimi verilib) 7 kənd satın alıb³¹.

«Cambr»da öz əksini tapmış 13 oktyabr 1489-cu il tarixli

əmlak şəhadətnaməsi xüsusi maraq doğurur: Çuxursəd–İrəvan vilayəti məhkəməsi Kəmaləddin Abdin bəyin «*Azərbaycan ölkəsinə daxil olan Çuxursəd vilayətinin Karbi nahiyəsindəki Oşakan kəndini səkkiz min dinara satmasını*» (kursiv bizimdir – T.K.) təsdiqləyir³².

Göründüyü kimi, bu sənəd Çuxursəd vilayətinin, yəni İrəvan vilayətinin o zaman məhz «Azərbaycan ölkəsi» tərkibində olmasını vurğulayır.

1968-ci ildə Yerevanda «Персидские купчие Матенадарана. Выпуск первый (XIV-XVI вв.)» (Matenadaranın İran əmlak şəhadətnamələri. Birinci buraxılış (XIV-XVI əsrlər)) adlı sənədlər məcmuəsi çap edilib. Həmin əmlak şəhadətnamələrindən biri 1430-cu ildə imzalanıb və Üçkilsə başçısı yepiskop Qriqorun «*Azərbaycan ölkəsinə tabe olan Üçkilsə kəndi*»ni (kursiv bizimdir – T.K.) azərbaycanlılardan satın alması haqqındadır. Sənədlərdə, bir dəfə də olsun, «Ermənistan ölkəsi», yaxud «Ararat ölkəsi» anlayışları işlənməyib. Sənədlərdə Çuxursəd və Naxçıvan əyalətlərindən, onların bu və ya başqa mahallarından və kəndlərindən söhbət gedərkən, bütün hallarda onların «Azərbaycan ölkəsi»nin əyalətləri, mahalları və kəndləri olması vurğulanmışdır. Erməni müəlliflərinin özlərinin vaxtı ilə çap etdirdikləri həmin tarixi sənədlər indi Ermənistan tərkibində olan *Mehri, Qafan və digər Zəngəzur ərazilərinin də «Azərbaycan ölkəsinin Naxçıvan tüməni»nin mahalları olmasını* (kursiv bizimdir – T.K.) vurğulamışdır. Çingiz xanın nəvəsi Hülaku xan 1257-ci ildə Azərbaycanı, sonrakı ilin fevralında isə Bağdadı zəbt etdikdən sonra yaranan Hülakular dövləti dövründə (həmin dövlət 1357-ci ilə qədər mövcud olmuşdur) Cənubi Azərbaycan 9 tüməyə – inzibati-ərazi vahidinə bölünmüşdü. Naxçıvan həmin tümənlərdən biri idi (Qafan və Mehri də Naxçıvan tüməni tərkibində idi). «Персидские купчие Матенадарана» kitabındakı sənədlərdən məlum olur ki, hələ XVI əsrdə də həmin inzibati-ərazi bölgüsü Cənubi Azərbaycanda mövcud olmuşdur və Qafan və Mehri Naxçıvan tüməninə tərkibində qalmışdılar. Sonra Naxçıvan xanlığı yaradılır. Xanlığın ilk xanı Kəngərli nəslinin başçısı Heydərqulu xan olmuşdur. 1816-cı il mayın 12-də Naxçıvan xanı

Kəlbəli xanın Rusiya generalı A.Yermolovla söhbətdə dediyi kimi, Naxçıvanı üç əsr onun Kəngərli nəslı idarə etmişdir. Naxçıvan xanlığı dörd dairədən ibarət idi: Naxçıvan, Ordubad, Mehri və Qafan. 1790-cı ildə Mehri və Qafan Qarabağ xanlığı tərkibinə qatılır.

Sözügedən kitabda erməni tərtibçilərinin çap etdirdikləri sənədlərdən biri Qarabağ haqqındadır. 1573-cü ilə aid həmin sənəddə Qarabağ «Azərbaycan ölkəsinin Aran Qarabağı» (kursiv bizimidir – T.K.) adlanır.

İrəvan qalabəyi və Qərbi Azərbaycan bəylərbəyi Rəvan xanın 1519-cu ilin oktyabrında Şah İsmayıl Xətaiyə göndərdiyi məktubdan aydın olur ki, ermənilər «xırda ticarətlə, bənna və dülgərliklə» məşğul olmaq üçün «Beynənnəhreyndən Van gölü sahillərinə, oradan da beş-beş, on-on Qafa» (Qafqaza – T.K.) gəlirlər və burada «oturaq həyat iddialarına» qapanırlar. «Katolikos erməni dini mərkəzinin vəqf sərmayəsi hesabına öz soydaşlarının türk kəndləri kənarında iki-üç ailə olmaqla, oturaq məskunlaşmasını maliyyələşdirir, onlara ufacıq kilsələr tikdirir, beləliklə, bu tayfanın Qafda qədim mövcudiyyəti təsəvvürü yaradılır»³³.

Çuxursəd (İrəvan) vilayətinə ermənilərin «beş-beş, on-on» gəlişi XIX əsrin əvvəllərində Rusiya İrəvan xanlığını işğal və ilhaq etdikdən sonra kütləvi axına çevrildi.

XIX əsr Rusiya müəllifi Şopen kameral sayım materialları əsasında hesablamışdır ki, 1832-ci ildə «Erməni vilayəti»ndə 16.078 müsəlman ailəsi (81.749 nəfər) və 15.059 erməni ailəsi (82.377 nəfər) olmuşdur. Erməni ailələrinin yalnız 4.428-i (25.151 nəfər) «yerli ermənilər» (mənbədə “коренные армяне”) idi. Qalanları (10.631 ailə) İrandan və Türkiyədən köçürülmüşlər idi: 6.949 ailə (35.560 nəfər) İrandan, 3.682 ailə (21.666 nəfər) Türkiyədən³⁴.

«Yerli ermənilər» kim idi? Şopen yazır: «Erməni vilayətində olan ermənilər mühacirlərdir, müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif şəraitdə buraya köçənlərdir. Lakin əgər onların içərisində əsl yerli erməni axtarsan, yəqin ki, Vaqarşabad, Qulpi kəndlərinə baxmaq lazımdır!»³⁵ (İrəvan əyalətinin Karbibasar mahalının Vaqarşabad

kəndi və Sürməli mahalının Qulpi kəndi ən çox «yerli erməni» yaşayan kəndlərdən olub: birincidə 397, ikincidə 173 erməni ailəsi yaşayıb.)

Rusiya imperatoru İrəvan və Naxçıvan xanlıqları işğal edilən kimi xanlıqları ləğv edərək, onların ərazilərindən ibarət «Erməni vilayəti» yaratmış və vilayəti öz tituluna daxil etmişdi, yəni Rusiya çarı eyni zamanda «ermənilərin çarı» elan olunmuşdu.

Ermənilərin çarının – Rusiya imperatorunun həmin «Erməni vilayəti»ndə müsəlmanlar (16.078 ailə) yerli ermənilərdən (4.428 ailə) az qala 4 dəfə çox idi! «Erməni vilayəti» iki əyalət və bir dairədən ibarət idi: İrəvan əyaləti, Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsi.

İrəvan əyalətində (əsasən indiki Ermənistan) 9.190 müsəlman ailəsi və 3.498 yerli erməni ailəsi yaşamışdır. Deməli, hətta İrəvan əyalətinin özündə, İrəvan şəhəri də daxil olmaqla, müsəlmanların sayı yerli ermənilərdən 2.6 dəfə çox olmuşdur.

Ermənilərin İran və Türkiyədən Zaqafqaziya köçürülməsi prosesi sonrakı dövrlərdə daha geniş miqyas almışdı. Rusiya müəllifi N.Şavrovun 1911-ci ildə yazdığına görə, Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min ermənidən 1 milyondan artığı «gəlmə erməni» idi³⁶.

Təkzibolunmaz faktlar belədir.

Həmin Şavrov həyəcan təbili çalaraq deyirdi: «Araşdırmaq lazımdır, rus hakimiyyəti, nəticə etibarilə, Qafqazda nə yaratmaq istəyir: Rusiyamı, Ermənistanımı?»

3. Albaniya (tarixi Azərbaycan) ilə Ermənistan arasında sərhəd haqqında

«Memorandum»un iddiasına görə, «Kür çayı Ermənistanın şimal-şərq sərhədi» olmuşdur.

Doğrudur, antik müəlliflərin əsərlərində belə fikrə rast gəlmək olar. Lakin elə onların özlərində də buna zidd fikir vardır. Məsələn, Strabon Kür çayının Albaniyadan keçdiyini qeyd edir³⁷.

Azərbaycan tədqiqatçıları Kür çayının Ermənistanla

Albaniya arasında sərhəd olması haqqındakı versiyanın tamamilə əsassız olduğunu sübut etmişlər. Onlar əsaslandırmışlar ki, I-IV əsrlərdə Albaniyanın cənub sərhədi Araz çayı olmuşdur³⁸. Sonrakı dövrdə olan sərhəd isə, deyəsən, heç kəsdə şübhə doğurmur.

VII əsr alban müəllifi M.Kalankatuklu Albaniya çarı Cavanşirdən bəhs edərkən yazmışdı: «*Cavanşir İberiya sərhədlərindən hun darvazalarına* (Dərbənd – T.K.) *və Araz çayına qədər olan* (Kür deyil, «Araz çayına qədər olan» – T.K.) *torpaqları hakimi-mütləq kimi idarə edirdi*»³⁹ (kursiv bizimdir – T.K.).

4. Arsax haqqında

«Memorandum»da iddia edilir ki, Arsax (Qafqaz Albaniyasının Dağlıq Qarabağ ərazisinin də daxil olduğu bir əyaləti – T.K.) Ermənistan əyaləti olub.

Ermənistanın digər iddiası belədir: «Dağlıq Qarabağ bir neçə minillik ərzində erməni dövlətinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur».

Burada dərhal soruşmaq lazım gəlir: erməni dövləti «bir neçə minillik ərzində» mövcud olmuşdurmu ki, Dağlıq Qarabağ da «bir neçə minillik» ərzində onun tərkibində olmuş olsun?

Erməni müəllifləri e.ə.IX əsrdə yaranmış Urartu çarlığını ilk erməni dövləti sayırlar. Hətta belədirsə də (çoxları bu fikri təkzib edir), Dağlıq Qarabağın e.ə.590-cı ilədək mövcud olmuş Urartu tərkibində olması barədə heç bir sübut yoxdur.

Ermənilərin məskunlaşdığı ərazini e.ə.520-ci ildə İran Əhəmənilər dövləti işğal edir. Yalnız Makedoniyalı İskəndər e.ə.330-cu ildə Əhəmənilər dövlətini məğlub etdikdən sonra gah müstəqil, gah da asılı erməni çarlığı yaranır.

Eramızın 387-ci ilində Ermənistan İran Sasanilər dövləti və Bizans İmperiyası arasında bölünür. O zamandan ta 1918-ci ilədək, yəni 15 əsr ərzində ermənilər dövlətçilikdən məhrum olurlar. Hətta bir anlığa fərz etsək ki, Urartu erməni dövləti olub və e.ə. IV əsrdən e.-nın 387-ci ilinə qədər erməni dövləti mövcud olub, görürük ki, erməni dövlətinin «bir neçə min il» deyil, ən çoxu bir min il yaşı var.

Əgər erməni dövləti bu və ya başqa şəkildə olsa-olsa ümumilikdə bir min il ərzində mövcud olubsa, Dağlıq Qarabağ «bir neçə min il ərzində» onun tərkibində ola bilərdimi?

Erməni müəlliflərinin ümumi fikrinə görə, «387-ci ildə Ermənistan Bizans İmperiyası ilə İran arasında bölünəndən ta 428-ci ildə erməni çarlığı ləğv edilənədək Arsax Ermənistanın tərkibində qalmaqda davam etmişdir. Sonra farslar Arsaxı Kürün sol sahilində yerləşən Albaniya çarlığına birləşdirmişlər»⁴⁰.

Bir anlığa fərz edək ki, erməni müəllifləri haqlıdır, 428-ci ilə qədər Arsax Ermənistanın tərkibində olub və farslar «tarixi ədalətsizlik» edərək, Arsaxı Albaniyaya birləşdiriblər. Hətta belədirsə də, bu cür «tarixi hüquq» 15 əsrdən sonra (15 əsrdən sonra!) bir dövlətin başqa bir dövlətə ərazi iddiası irəli sürməsi üçün əsas ola bilərmi? İstərdik ki, Ermənistan bu barədə BMT-yə, beynəlxalq hüquqa sorğu etsin.

Arsax 428-ci ilə qədər Ermənistan tərkibində olubmu?

Mütəxəssislərin qənaətinə görə, Albaniya çarlığı miladdan əvvəl IV əsrdə yaranıb. Strabon (e.ə.64/63–e.23/24) bizim regionda üç dövlətin - Albaniya, Ermənistan və Gürcüstanın olmasını vurğulayıb. Strabon, habelə Plutarx, Orosiy, Yevtropiy, Fest və başqa antik müəlliflər «albanların», «alban çarının» e.ə.65-ci ildə Roma sərkərdəsi Pompeyə müqavimət göstərməsindən bəhs ediblər.

Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, eramızın I-III əsrlərində Albaniya siyasi suverenliyini və dövlətçiliyini Gürcüstan və Ermənistanla nisbətən daha çox saxlaya bilmişdi⁴¹.

Arsax e.ə.IV əsrdən e.-nin VIII əsrinə kimi Albaniyanın,⁴² ərəb istilasından sonra isə Azərbaycanda bir-birini əvəz etmiş müxtəlif müsəlman dövlətlərinin (Sacilər, Salarilər, Şəddadilər, Atabəylər, Hülakilər (Elxanilər), Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu) tərkibində olmuşdur.

Artıq qeyd olunduğu kimi, IV əsrdən ta 1918-ci ilədək, yəni 15 əsr ərzində Ermənistan dövləti olmayıb. «Ermənistan» anlayışı coğrafi anlayış kimi işlədilib. Deməli, Arsax mövcud olmayan Ermənistan dövləti tərkibində ola bilməzdi və

olmayıb da.

Doğrudur, Veliçkonun yazdığı kimi, «XI əsrin axırlarında kiçik Kilikiyada (Türkiyədə əyalət – T.K.) erməni dövlətçiliyinin müəyyən görüntüsü («некоторый призрак государственности») yaranır və bu görüntü 1375-ci ildə tamamilə dağılır»⁴³. Lakin Arsaxın Kilikiyaya heç bir aidiyyəti olmamışdır.

XVI əsrin əvvəllərindən Qarabağ Azərbaycanın böyük şair oğlu, böyük dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətəinin əsasını qoyduğu Səfəvilər dövlətinin bəylərbəyliklərindən biri olub. Bəylərbəyliyin mərkəzi Gəncə şəhəri idi. Qarabağ adında inzibati-ərazi vahidi ilk dəfə idi ki, yaranmışdı. Hafiz Əbru (1430-cu ildə vəfat edib) «Zeyli Cami-ət-Təvarix-i Rəşidi» (Rəşidəddinin «Ümumdünya tarixi» əsərinə əlavə) əsərində Qarabağı «Qarabaqə Azərbaycan» (Azərbaycan Qarabağı) adlandırır və bununla Qarabağın Azərbaycan ərazisi və əyaləti olmasını vurğulayıb.

Səfəvilər dövləti əyalətin artıq çoxdan sabitləşmiş «Qarabağ» adını saxlamış və yeni yaradılmış bəylərbəyliyi həmin mövcud adla da adlandırmışdır.

Qarabağ bəylərbəyliyi Beyləqandan Tiflisə qədər olan böyük bir ərazini əhatə etmişdir. XVIII əsrin əvvəllərində bəylərbəylikdə 7 liva (sancaq) olmuşdur: Bərdə, Gəncə, Arasbar, Bərgüşad, Xılına, Çuləndər və Lori. Hər bir liva bir neçə nahiyəyə bölünmüşdü. Qarabağın qeyri-müsəlmanlar yaşayan nahiyələri *məliklik* adlanmışdır. Burada yerli inzibati-ərazi vahidi kimi 5 məliklik var idi: Dizaq, Vərəndə, Xaçın, Çiləberd və Gülüstən. Onlara *məliklər* başçılıq edirdilər. Məliklər və bəylərbəyliyin digər nahiyələrinin başçıları eyni səlahiyyətə malik idilər. Onların hamısı Qarabağ bəylərbəyi Şahverdi Soltan Ziyad oğluna tabe idi. Ziyadoğlular sülaləsi iki əsr ərzində Qarabağı idarə etmişdir. 1727-ci ildə tərtib edilmiş «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri» adlı mənbədən məlum olur ki, əhalisinin sayına görə ən böyük məliklik Dizaq olub: orada 655 qeyri-müsəlman və 336 müsəlman ailəsi yaşayıb. Ən kiçik məliklik isə Gülüstən olub: orada 181 qeyri-müsəlman ailəsi yaşayıb.

Erməni müəlliflərinin «knyazlıq» adlandırdıqları mülkiyyətlər belə cırıtdan «knyazlıqlar» olublar!

Orta əsr mənbələrində «Aran Qarabağı», «erməni Qarabağı» deyil, məhz «Aran (Azərbaycan) Qarabağı» adlandırılan bu diyar Azərbaycanın çox böyük bir regionudur.

XVII əsr türk səyyahı Evliya Çələbi yazmışdır: «Azərbaycanda üç Qarabağ vardır ki, onların hər biri behişt gülüstanını, bağını xatırladır»⁴⁴.

Biri Naxçıvanın Qarabağlar şəhəridir. E.Çələbinin yazdığına görə, burada minlərlə ev, qırx məscid, çoxlu karvansara, hamam və s. olmuşdur.

Digəri «Azərbaycanın kiçik şəhərlərindən olan Qarabağ şəhəridir». Çələbinin yazdığına görə, o, «Təbriz əyalətində ayrıca sultanlıq» olmuşdur.

Üçüncüsü Şimali Azərbaycanın Qarabağ əyalətidir. Bu Qarabağı E.Çələbi «kiçik Azərbaycan» kimi qeyd etmişdir.

Görünür, «üç Qarabağ»ı qarışıq salmamaq və fərqləndirmək üçün orta əsr müəllifləri Şimali Azərbaycan Qarabağını «Aran Qarabağı» adlandırmışlar.

Aran ölkəsi haqqında ərəbdilli mənbələrdə ətraflı məlumat vardır. X əsr müəllifi Əl-Kufi «Kitab əl-Futuh» (Fəthlər kitabı) əsərində Aran ölkəsindən, onun paytaxtı Bərdə şəhərindən danışır, VIII əsr Aran hökmdarlarının adlarını çəkir. Sonralar Gəncə şəhəri Aranın paytaxtı olmuşdur. Yaxud Yaqut əl-Həməvi (1179-1229) yazır ki, Aran «geniş bir vilayətin ərəbcə olmayan adıdır, çoxlu şəhərləri var, onların içində Cənzə şəhəri (xalq onu Gəncə adlandırır), Bərdə, Şəmkir və Beyləqan şəhərləri vardır».

«Qarabağ» sözü iki Azərbaycan sözündən – «qara» və «bağ» sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Bu halda «qara» sözünün rəng mənasında deyil, «böyük» mənasında işləndiyini ehtimal edən mütəxəssislər, zənnimcə, haqlıdır. «Qarabağ» böyük bağ deməkdir.

Ehtimal ki, diyarın «Qarabağ» adı XIII əsrə qədər artıq sabitləşibmiş. XIV əsr qaynaqlarında «Qarabağ» artıq diyarın yeganə adı kimi işlədilmişdir. Həmin zamanlardan da Azərbaycan sözü olan «Qarabağ» erməni, fars, ərəb və s. dillərdə işlənmiş,

nəhayət, bütün dünya dillərinə daxil olmuşdur.

Yusif Vəzir Cəmənəmənli yaxşı deyib: «Hər sözdə bir tarix yuvası var». Bu, «Qarabağ» sözünə bilavasitə aid edilə bilər. Ermənilərin də, farsların da, rusların da, bir sözlə, hamının hələ uzaq keçmişlərdən qəbul edib əsrlər boyu işlətdiyi Azərbaycan sözü «Qarabağ», hətta təkcə bu söz Qarabağın məhz azərbaycanlıların tarixi vətəni olmasını sübut edən etimoloji və toponomik sənəddir.

5. Ermənilərin Dağlıq Qarabağda məskunlaşması haqqında

Bu məsələ barəsində erməni müəlliflərinin geniş yayılmış fikri belədir: «Etnik baxımdan Dağlıq Qarabağda qədimdən yalnız ermənilər yaşamışdır»⁴⁵.

Dağlıq Qarabağ Arsaxın bir hissəsi olub. Mütəxəssislər müəyyənləşdirmişlər ki, M.Kalankatuklunun «Albanların tarixi» əsərində Albaniyada (Arsax və Uti vilayətlərində) ermənilərin yaşaması haqqında heç bir məlumat yoxdur⁴⁶. Arsaxın əhalisi qarqarlardan, hunlardan, utilərdən, xəzərlərdən və basillərdən ibarət olmuşdur.

Əlbəttə, «Albanların tarixi» yeganə mənbə deyil. VI əsr «Suriya xronikası», «VII əsr erməni coğrafiyası» və digər mühüm mənbələr vardır. «Suriya xronikası» Arsaxla qonşu olan Sisakan-Sünik (Zəngəzur) vilayəti haqqında məlumat verir. Orada deyilir: «Sisakan ölkəsinin öz dili var». Deməli, Sisakanın əhalisi erməni olmayıb və bu əhali ermənidilli olmayıb. Buna münasibət bildirən N.Adontsun yazdığına görə, «*Sisakan coğrafi və etnik şəraitə görə, Ermənistandan bir qədər kənar idi*» (kursiv bizimdir – T.K.), «Sünikin tayfa özünəməxsusluğu qonşu dağlıq ölkələrdən buraya əhali köçü ilə saxlanılıb və yeniləşib». Sisakan «separatçılıq meyilləri ilə fərqlənirdi. Bu cəhət, şübhəsiz, hər şeydən əvvəl, ölkənin etnik xüsusiyyətləri ilə bağlı idi». Bu fikrini təsdiq üçün Adonts erməni müəllifi Sebeosa (VII əsr) istinadən yazır ki, 571-ci ildə Sünik knyazı ermənilərdən ayrıldı və İran çarı Xosrovdan Sisakanın divanını Ermənistanın paytaxtı Dvindən Paytakaran

şəhərinə (Beyləqan – T.K.) köçürməyi və onu Atrpatakan registrinə salmağı (mütəxəssislərin qənaətinə görə, o zaman Paytakaran artıq Albaniya tərkibində olub – T.K.), bundan sonra şəhərin erməni şəhəri hesab olunmamasını xahiş etdi⁴⁷. Əmr yerinə yetirildi.

Tədqiqatçıların fikrincə, «Suriya xronikası» və «VII əsr erməni coğrafiyası»nda Sisakana nisbətən Ermənistandan daha uzaq məsafədə yerləşən Arsaxın əhalisi, əhalisinin dili haqqında məlumat yoxdur.

Görünür, bu, Arsaxın Albaniya tərkibində olması ilə bağlı olub və ona görə də məlumat yalnız bütövlükdə Albaniya haqqındadır. «Suriya xronikası»nda deyilir ki, Aranın–Albaniyanın «öz dili var»⁴⁸ (kursiv bizimdir – T.K.). Ərəb müəllifi Əl-İstəxri isə (X əsr) daha konkret fikir söyləyir: Dəbil və onun ətrafında olan əhali «erməni dilində, Bərdə nahiyələrinin əhalisi isə Aran dilində» danışı⁴⁹.

Erməni müəllifləri Arsaxın əhalisinin ermənilərdən və onların dilinin «erməni dilinin Arsax dialekti»ndən ibarət olmasını aşağıdakılarla əsaslandırmağa çalışırlar:

1.«Strabonun dövründə Ermənistanın əhalisi birdilli, yəni ermənidilli olub, təbii, bu, Arsaxa da aiddir»⁵⁰.

Belə güman və belə «məntiq» elmdə, ümumiyyətlə, qəbul edilməzdir.

2.«VII əsrdə Arsax nəinki etnik erməni əyaləti olub, həm də onun erməni dilinin öz Arsax dialekti olub ki, buna... Stefan Syunetsi şəhadət verir»⁵¹.

Bu, əbəs cəhddir. VIII əsr müəllifi Stefan Syunetsi Sünikin (Sisakan) öz Sünik dili olmasını və Arsaxın öz Arsax dili olmasını qeyd edib⁵².

3.Erməni müəlliflərinin fikrincə, digər sübut XIII əsrin birinci onilliklərinin anonim fars coğrafiyaçısına məxsusdur. O yazıb ki, Arsaxın əhalisi «ermənilər»dir («armaniand»).

Anonim müəllifin XIII əsrə aid bu fikri, görünür, əsassız deyil. Ona görə ki, XIII əsr üçün Albaniyanın siyasi, dini və həyatının başqa sahələrində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdi: VII əsrdə ərəblər Albaniyanı işğal etmişdilər. Ərəb istilası

nəticəsində Albaniyanın xristian əhalisinin əksəriyyəti islam dinini qəbul edərək müsəlmanlaşmışdı.

Albaniyanın dağlıq hissəsinin – Arsaxın əhalisi isə xristian dinini saxlamış, tədricən qriqoriyanlaşmış, erməni dilini qəbul etmiş və erməniləşmişdi. Bu prosesdə erməni kilsəsi müstəsna rol oynayıb. Görkəmli alim-tədqiqatçı İ.Petruşevskiyə görə, «*Qarabağ heç bir zaman erməni mədəni mərkəzlərinə aid olmamışdır*», erməni kilsəsi Albaniyada «*ölkəni erməniləşdirmək aləti olmuşdur*»⁵³ (kursiv bizimdir – T.K.). Bir fakt: Erməni katolikosu İlya ərəb xəlifəsinə yazır: «Biz (ermənilər – T.K.) və albanlar vahid İsa dininə etiqad edirik. Bərdə (Albaniyanın siyasi və dini paytaxtı – T.K.) taxtında oturan indiki Albaniya katolikosu Bizans imperatoru ilə sazişə girib, öz ibadətlərində onun adını çəkir və ölkəni məcbur edir ki, hamı dini etiqadda ona qoşulsun». Xəlifədən Albaniya katolikosunun cəzalandırılması xahiş olunur. Xəlifə cavab verir ki, «bizim hökmranlığımıza qarşı qiyam edən albanlar» Bərdədə «sənin (İlyanın – T.K.) gözünün qabağında» cəzaya çatacaqlar.

Erməni katolikosu İlya «Albaniyanın paytaxtı böyük Bərdə şəhəri»nə gəlir və onun «gözü qabağında» Albaniya katolikosu cəzalandırılır. Onun yerinə seçilən Simeon «bədbəxt Nersesin küfrlə dolu bütün əsərlərini sandıqlara qoyub öz yay iqamətgahı Bərdə-Kür yaxınlığında Tərtər çayına atdırır»⁵⁴.

Beləliklə, Petruşevskinin yazdığı kimi, erməni monofizit katolikosu «xalkedonçuluq edən Alban katolikosu Nersesi (Bakuru) ərəb xəlifəsinin köməyilə» devirdi və Albaniyada «ruhanilər və knyazların bir hissəsinin Alban kilsəsinin erməni kilsəsindən müstəqilliyini qorumaq cəhdini əks etdirən xalkedonçuluq (pravoslav, yunanpərəst, gürcüpərəst) hərəkəti ermənipərəst monofizitlər tərəfindən yatırıldı»⁵⁵.

Arsaxın xristian əhalisinin qriqoriyanlaşdırılması və erməniləşdirilməsi prosesi, güman ki, həmin zamanlardan başlanmışdır. Bu proses Eçmiədzinin təzyiqi və dəfələrlə müraciətindən sonra Rusiya çarının əmri əsasında Alban katolikosluğunun 1836-cı ildə ləğv edilməsilə başa çatdı.

Veliçkonun yazdığına görə, Eçmiədzin əvvəlcə Alban

patriarxlığını bərk sıxışdırdı. Qarabağ və Gəncə Rusiyaya birləşdirildikdən sonra isə Alban patriarxlığı səssiz-küysüz ləğv edildi. Məlum oldu ki, bizim siyasətçilər hətta türklərdən də az uzaqgörəndirlər; türklər Sivas və Axtamar patriarxlıqlarının «bütün ermənilərin katolikosu»ndan müstəqilliyini qorudular⁵⁶.

Arsaxın alban xristian əhalisinin qriqoriyanlaşdırılması və erməniləşdirilməsi prosesinin başlanması və qurtarması məsələsində fikir ayrılığı mövcuddur.

Erməni müəllifi albanşünas Yeremyan «Albaniyanın erməniləşdirilmiş hissəsi» («арменизированная часть Албании») barədə danışarkən yazır ki, VIII əsrin əvvəlləri üçün «Albaniya vilayətləri Arsax və Utikin böyük bir hissəsinin əhalisini ermənilər artıq assimilyasiya etmişdi»⁵⁷.

Deməli, Yeremyan etiraf edir ki:

–Arsax Ermənistan vilayəti deyil, Albaniya vilayəti olmuşdur;

–Arsaxın əhalisi ermənilər deyil, albanlar olmuşdur.

Əgər Arsaxın əhalisi ermənilər olubsa, erməninin erməni «erməniləşdirməsi», yaxud «assimilyasiya etməsi» barədə danışmaq mümkündürmü?

Deməli, Dağlıq Qarabağda qədimdən «yalnız ermənilərin yaşaması» haqqında fikir əsassızdır.

Arsax əhalisinin məhz VIII əsrin əvvəlləri üçün «erməniləşdirilməsi», yaxud ermənilər tərəfindən «assimilyasiya» edilməsi haqqında fikir də əsassızdır.

XIII əsr müəllifi Kirakos Gəncəlinin şəhadətinə görə, «onların (albanların – T.K.) rəislərinin əksəriyyəti erməni dilini bilirdi və ermənicə danışır»⁵⁸. Buradan aydın olur ki, hətta XIII əsrdə qriqoriyanlaşdırılmış albanların heç də hamısı erməni dilini bilməyib. Yalnız onların rəisləri, özü də rəislərin hələ hamısı deyil, yalnız «əksəriyyəti» ermənicə danışmış. XIII əsrdə tikilmiş Gəncəsər monastırının epiqramında monastırın Alban patriarxının təkidi ilə Alban çarı Həsən Cəlalın albanlar üçün tikdirməsi qeyd olunmuşdur.

Həmin Kirakos Gəncə şəhəri haqqında yazıb: «Bu şəhərdə həddən ziyadə fars (müsəlmanlar – T.K.) var, xristianlar isə

azdır. Şəhər İsa peyğəmbərin və onun davamçılarının böyük düşməni olmuş, xaçı və kilsəni lənətləmiş və yamanlamışdır»⁵⁹. Ermənilərin bu gün «qədim erməni şəhəri Qandzak» adlandırdıqları Gəncə belə «erməni şəhəri» olmuşdur.

Rusiya müəllifi Veliçko həqiqəti yazıb: Albaniyada «erməni mənşəyi olmayan xalqlar yaşayırdı».

Və bir də: Qarabağın (keçmişə münasibət baxımından) *səhv olaraq erməni adlandırılan sakinləri təriqət baxımından erməni-qriqoriyan olsalar da dağlılar və türk qəbilələrindən əmələ gəlmiş və yalnız 3-4 əsr bundan əvvəl erməniləşmişlər*⁶⁰.

V.Veliçko bu fikirləri XX əsrin əvvəllərində söyləyib. O zaman hələ Dağlıq Qarabağ məsələsi yox idi və gərək ki, o zaman heç bir erməni müəllifi Veliçkonun yazdığını təkzib etməyə cəhd göstərməmişdi!

«Memorandum» erməni etnosunun Qarabağın yerli etnosu olması fikrini əsaslandırmaq üçün «tutarlı» bir dəlil kimi Qarabağın «erməni» mülklərinin «XVIII əsrin əvvəllərindən Rusiya sarayı və bəzi Avropa dövlətləri ilə çoxillik yazışması»nı da vurğulayır. Həmin yazışma sənədlərindən biri: «*Dünyanın yaranması bizim ölkədən başlamışdır. Nuhun gəmisi Ararat dağında dayananda Nuh o gəmidən çıxmış və dünyayı-aləm o gəmidən yaranmışdır. Çarlıqların çoxu bizim ölkənin tərkibindən ayrılmışdır. Bizim dövlətimiz bütün dövlətlərdən qədimdir. Bütün dövlətlərin açarı məhz bizim əlimizdədir*»⁶¹ (kursiv bizimdir – T.K.). («Aqvan»dan – Albaniyadan mülklərin I Pyotra göndərdikləri 27 may 1703-cü il tarixli məktubdan)

Qarabağın «erməni» mülklərinin Rusiya imperatorlarına göndərdikləri məktublar digər baxımdan da maraqlıdır. Məktublar göstərir ki, Qarabağ mülkləri alban mənşəli olmalarını tarixi yaddaşlarında yaşatmışlar. I Pyotra ünvanlanmış məktubların birində deyilir: «*Biz aqvanlarıq, milliyətçə utilərik*» (kursiv bizimdir – T.K.).

Rusiya çarına ünvanlanan məktubların birində mülklər özlərini rusların «*həmtayfası*» kimi təqdim edirlər. Bir az sonra onlar bu avantüraya öz dinlərini də cəlb edirlər.

Bununla əlaqədar olaraq, bir sənədə – Rusiya Daxili İşlər Nazirliyi Polis Departamentinin 1908-ci ildə hazırladığı hesabatda müraciət edək. Orada deyilir ki, «*özlərinə şəfqət qazanmaq üçün ermənilər öz dinləri ilə dələduzluq etdilər və özlərini pravoslav kimi qələmə verdilər. İmperator Malta ordeninin qrossmeysteri və bununla birlikdə xristianların müdafiəçisi adını alanda, ermənilər nümayəndələr göndərərək, ondan erməniləri öz himayəsinə götürməyi xahiş etdilər. 1799-cu ildə hətta I Pavelə İosif Arqutinskinin tərtib etdiyi liturgiya təqdim olundu. Liturgiyada deyilirdi ki, pravoslav Ümumrusiya İmperatoruna və Avqust evinə ibadət edilməlidir. O zamandan Rusiyada erməniləri pravoslav kiçik qardaş hesab etməyə başladılar. Az qala yüz il belə davam etdi. Bütün bu fırlıdaq 1891-ci ildə erməni keşişi Ter-Voskakovun məhkəmə işinin gedişində üzə çıxdı...»⁶².*

Yazışma Qarabağ məliklərinin saraylara ayaq açmaq üsulları ilə də BMT üzvlərini «bəhrələndirə» bilərdi. 1701-ci il noyabr tarixli sənəd onların «Çara və Vəliəhdinə» «üstü məxmər örtüklü qızıl suyuna çəkilmiş, gümüş düzölmüş, qızıl sapla tikilmiş türk yəhəri» və 11 adda digər qiymətli «türk» hədiyyəsi, 1712-ci il 8 iyun tarixli sənəd isə çara 31 adda hədiyyə, o cümlədən 5 xalça, 26 at (yəqin, məşhur Qarabağ atları), Şamaxı ipək parçası və s. bağışlamalarından xəbər verir⁶³.

Belə çirkin üsullarla emissarlar İsrail Ori və Vardapet Minas I Pyotrın qəlbini ələ almağa müyəssər olmuşdular. İmperator Qarabağ ermənilərini (təriqət baxımından – T.K.) «tatarların zülmündən azad etmək» üçün «fırlıdaqçı və avantürist İsrail Ori»nin (ifadə Veliçkonundur – T.K.) sərəncamına 40 minlik rus qoşunu verməyi tapşırırmışdı⁶⁴.

Məlum olduğu kimi, 1722-ci ilin yayında I Pyotrın Xəzəryanı vilayətlərə hərbi yürüşü başlamışdı. I Pyotrın başçılığı altında Həştərxandan quru yolla hərəkət edən Rusiya qoşunları avqustun 23-də Dərbəndi tutdular. I Pyotrın fikri şəxsən Şamaxıya gəlmək idi və o, bu haqda gürcü çarı VI Vaxtanqı xəbərdar etmişdi. Qarabağ məliklərinin tələm-

tələsik təşkil etdikləri silahlı dəstələr VI Vaxtanqın silahlı qüvvələri ilə birlikdə Şamaxıya getməli və orada I Pyotrın qoşunları ilə birləşməli idilər.

Lakin I Pyotr tezliklə Dərbənd qalasını tərk edib geri qayıtmalı oldu.

I Pyotrın Dərbənddən Peterburqa qayıtması və onun Şamaxıya gəlmək niyyətinin baş tutmaması nəticəsində VI Vaxtanqın və Qarabağ məliklərinin I Pyotrla Şamaxıda birləşmək planı puç oldu. Vaxtanq Tiflisə, məliklər isə öz yerlərinə qayıtmağa məcbur oldular. Gəncəsər katolikosu İsay Həsən Cəlal yazmışdı: «Ümidlərinde aldanmış bizlər, hər birimiz öz yerlərimizə qayıtdıq və çətinliklə gedilə bilən dağlarda möhkəmləndik»⁶⁵.

1723-cü ildə osmanlılar Tiflisi tutdular. «Ümidlərinde aldanmış» Qarabağ məlikləri tamamilə təkləndilər və dərhal yeni səmt götürdülər. Bu, Rusiya hökumətinin agentı İvan Karapetin 1 fevral 1724-cü il tarixli məktubunda da etiraf edilib. Orada deyilir ki, patriarx Nerses, onun qardaşı Sarkis və bir neçə yüzbaşı türklərin gəlməsini istəyir (Ezovun yazdığına görə, Nerses Gəncəsər katolikosu İsay ilə çəkişirdi və ondan ayrılaraq özünü Üçoğlan monastırının müstəqil patriarxı elan etmişdi). Məlik Bağır isə «qızılbaşların tərəfdarıdır». Karapetin məktubunda belə bir dəhşətli məlumat da var: *Məlik Bağır «55 nəfər erməni yüzbaşını aldadaraq evinə ziyafətə dəvət edib və onların başını kəsərək Şaha (İran şahına – T.K.) göndərib»*⁶⁶ (kursiv bizimdir – T.K.).

I Pyotrın Xəzəryanı vilayətlərə basqını zamanı Gəncə bəylərbəyliyinə tamamilə etinasızlıq göstərən məliklər Gəncə ilə əlaqələrini bərpa etməyə çalışdılar. Onlar bildirdilər ki, əgər bundan sonra Gəncə əhalisinə qarşı ədalətsizlik etsələr, onların adamları və əmlakı ilə istənilən kimi rəftar edilə bilər⁶⁷.

Lakin Qarabağ məlikləri ikiüzlülük edirdilər: onlar Azərbaycan əleyhinə gizli fəaliyyətlərini davam etdirməkdə idilər. I Pyotr isə Peterburqdan onlara ürək-dirək verməkdə idi. İmperator bəyan edirdi ki, o, Rusiya İmperiyasına birləşdirilmiş İran torpaqlarını nəzərdən keçirməyə gələcək və

məliklər o zaman üçün qüvvələrini hazırlamaladırlar. Həm də I Pyotr İrana yaxşı bələd olan Lazar adlı ermənini yanına çağırıb, ona general rütbəsi verir və tapşırır ki, «Qarabağın bərpa edilməsi (sənəddə belədir – T.K.) üçün» Lazarın ixtiyarına 40 minlik qoşun verilsin. Lakin Lazar təklifdən imtina edir. Belə olduqda, I Pyotr bəyan edir ki, onların xilas edilməsi üçün şəxsən özü gedəcəkdir⁶⁸.

1724-cü ilin axırlarında Qarabağ məlikləri I Pyotra məktub yazıb «əl tutmaq və yaxud, heç olmasa, köçmək üçün onlara Xəzər dənizi sahillərində yer bağışlamaq» haqqında xahiş etdilər. Əgər köçmək üçün yer ayrılırsa, «Qarabağ ölkəsindən xalqla birlikdə təhlükəsiz getməyi» təmin etmək üçün qoşun göndərmək də xahiş olunurdu.

İmperator həmin müraciətə dərhal münasibət bildirdi. 1724-cü il noyabrın 10-da I Pyotr artıq ölüm ayağında ikən məliklərin nümayəndələrini şəxsən qəbul etdi və özləri ilə Dərbəndə general Kropotova fərman göndərdi. Kropotova tapşırırdı ki, köçmək üçün onlara Xəzər sahilinin Dərbənd rayonunda yer ayırsın.

Həmin gün I Pyotr Bakıya general Matyuşkinə və briqadir Levaşova da bir fərman imzalamışdı: «Bütün vasitələrlə erməniləri və başqa xristianları Rusiya qoşunlarının tutduqları İran vilayətlərinə: Gilan, Mazandaran, Bakı, Dərbənd və digər əlverişli yerlərə köçməyə çağırmaq lazımdır, onları nəvazişlə qəbul etmək, lütfkarlıqla saxlayıb qorumaq, onlara yaxşı yerlərdə torpaq ayırmaq, şəhər və kəndlərdə boş olan evləri və avadanlıqları onlara vermək lazımdır. *Düşmənçilik edən, yaxud şübhələnən müsəlmanları qovub rədd edin* (kursiv bizimdir – T.K.), onların yerlərini xristianlar tutsun»⁶⁹. Akademik Butkovun verdiyi məlumata görə, Matyuşkinə göndərilən fərmanı 1725-ci il fevralın 11-də Xarici İşlər Kollegiyası, 1726-cı il fevralın 22-də isə imperatriçə I Yekaterina təsdiqləmişdi⁷⁰.

Erməniləri müsəlman ölkələrinə köçürmək I Pyotr və ondan sonra hakimiyyətə gələnlərin strateji xətti idi. Çar hökumətinin 4 noyabr 1722-ci il tarixli təlimatında bu

strategiya belə ifadə edilmişdi: «Hər vasitə ilə çalışıb erməniləri və əgər varsa başqa xristianları Gilana və Mazandarana dəvət edərək orada məskunlaşdırmalı, *müsəlmanların sayını isə sakitcə, özləri də bilmədən mümkün qədər azaltmalı*» (kursiv bizindir – T.K.). 1724-cü ilin sentyabrında isə İstanbula göndərilən general Rummyantsevə aşağıdakı tapşırıq verilmişdi: «Nə qədər mümkündürsə, erməniləri Gilana və oradakı (İran – T.K.) digər yerlərimizə köçməyə təhrik etmək lazımdır. Əgər onlar çox olsalar, farslar başqa yerlərə köçürüləcək və farslardan təmizlənmiş yerlər onlara – ermənilərə veriləcəkdir»⁷¹.

Göründüyü kimi, I Pyotr Qarabağ xristianlarına Dərbənd rayonunda yer ayırmaq haqqında rəsmi fərman vermişdi. Lakin məliklər bu şansdan istifadə etmədilər. 1725-ci il iyulun 25-də (artıq yanvar ayında I Pyotr vəfat etmişdi) onlar Peterburqa məktub göndərərək, «Xəzər dənizi sahilinə yaşamağa köçmək haqqında» fərman aldıklarını təsdiq etdilər. Lakin Qarabağdan köçməkdən imtina olundu. Buna məliklər belə bəhanə gətirdilər: «İndi yaşadıkları yerlər: Gəncə, Qarabağ, Qafan, Sisyan və b. möhkəm və böyük əyalətlərdir» və «əgər onlar öz möhkəm yerlərindən çıxsalar, ətrafdakı düşmən türklər və farslar onları tamamilə viran edə bilərlər». Buna görə də onların «Əlahəzrət İmperatriçenin əyalətlərinə yaşamağa köçməsi mümkün deyil, hərçənd onlar Əlahəzrətin fərmanına həvəslə və böyük arzu ilə əməl etməyə şad olardılar»⁷².

Bunun ardınca, İvan Karapet məktubla Peterburqa bildirdi ki, «köçmək üçün ermənilərə (təriqət baxımından – T.K.) torpaq ayrılması» haqqında «xahiş əhalinin arzularına uyğun olmamışdır»⁷³.

Karapetin məktubunda diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, Qarabağdan köçmək haqqında xahişlər əhalidən xəlvət edilmişdi. Qarabağın xristian sakinləri gündəlik qayğılarla yaşadıklarından harasa köçməyi ağıllarına belə gətirmirdilər.

Məliklər Qarabağdan Rusiyaya köçməyi özləri xahiş etmişdilər, özləri də köçməkdən imtina etdilər. Yaşadıqları

yerlərin «əzəli erməni ərazisi» olması dilə belə gətirilmirdi. Köçməkdən imtina «təhlükəsizlik» və yaşadıkları yerlərin «möhkəm və böyük əyalətlər» olması mülahizələri ilə əsaslandırılırdı.

Məliklər köçmək məsələsini qaldırmaqla əsla köçmək niyyətində olmamışdılar. Onların əsl məqsədi Rusiyanın diqqətini özlərinə cəlb etmək, Rusiyanı Azərbaycanın işğalını sürətləndirməyə təhrik etmək və beləliklə, regionda siyasi və iqtisadi imtiyazlar qazanmaq idi.

1727-ci ildə məliklər Dərbənd rayonuna köçmək məsələsini yenidən qaldırdılar. Onlar həmin ilin aprelində Dərbəndə Xəzəryanı vilayətlərdə rus qoşunlarının komandanı Dolqorukovun yanına nümayəndələr göndərərək, «əbədi olaraq İmperator həzrətlərinin təbəəliyində olacaqlarını» bildirdilər və xahiş etdilər ki, onlara köçmək üçün «İmperator həzrətlərinə məxsus olan vilayətlərdə yer verilsin». Həmin yer məliklərə göstərildi və məliklər o yerlərə köçməyi arzuladıqlarını bildirdilər. Lakin Dolqorukov məliklərə köçmək üçün yer ayırsa da, onların köçmək niyyətlərinə şübhə ilə yanaşırdı. O yazırdı ki, «ermənilərin sürüşkən xasiyyətinə görə, buna qətiyyənlə inanmıram»⁷⁴. Dolqorukov zənnində yanılmamışdı.

Sonrakı il məliklər Qarabağdan köçmək məsələsini bir də qaldırdılar. Yenə də onlara «Buyurun, köçün» deyildi. Eyni zamanda Rumyantsev Dərbənddən Peterburqa məlumat verdi: «Sadə xalqdan heç kim köçəsi deyil, yalnız kübarlar köçərlər»; erməni emissarları özləri deyirlər ki, «sadə xalq öz evlərini tərk etməyəcək, çünki onlara türklərdən heç bir təhlükə törəməyəcəkdir»⁷⁵.

Rumyantsev də yanılmamışdı: bu dəfə də bir nəfər də olsun erməni (təriqət baxımından) Qarabağdan tərpənmədi. Məliklərin rus qoşununu Qarabağa gətirmək söyləri bu dəfə də boşa çıxdı.

6. Türklərin Dağlıq Qarabağda peyda olması məsələsi haqqında

«Memorandum»un iddiasına görə, «türk qəbilələri Dağlıq Qarabağda yalnız XVIII əsrin axırını qərinəsində peyda

olublar».

Bu iddia tamamilə uydurmadır.

Türk mənşəli etnoslar Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda qədim zamanlardan məskunlaşmışdılar. II minilliyin əvvəllərindən isə buraya oğuz türklərinin axını güclənir. Türklər Azərbaycanın başlıca etnosiyasi və etnomədəni qüvvəsinə çevrilir. Azərbaycan türkçəsi geniş yayılır və get-gedə bütün Zaqafqaziyada, Dağıstanda başlıca ünsiyyət vasitəsinə çevrilir.

Bərdə uzun müddət Qarabağın baş şəhəri olub. Məşhur sərqsünaş akademik V.V.Bartoldun fikrincə, müəyyən bir dövrdə Bərdə həтта bütün Zaqafqaziyanın «baş şəhəri» olub, «Bərdədən sonra ikinci şəhər Dərbənd, üçüncü Tiflis idi», «Cənubi Azərbaycanın böyük şəhəri olan Ərdəbil böyüklükdə Bərdə və Dərbənddən sonra gəlirdi»⁷⁶. XIV əsrin II yarısında Bərdədə anadan olmuş Sədulla Bərdəi «Hədəiq-üd-Dəqaiq» (Dəqiqələr bağları) əsərinə çoxlu bayatı daxil etmişdi. Qarabağlı Gülşən Bərdəi (1426-1533) türk dilində divan yazmışdı. Divanda 68 qəzəl və qəsidə var idi⁷⁷.

XVIII əsrdə Qarabağ əhalisindən söz gedərkən, erməni müəllifləri, əsasən, Qarabağ məliklərinin 1717-ci ildə I Pyotra və 1725-ci ildə imperatriçə I Yekaterinaya göndərdikləri məktublara istinad edirlər. Birincidə deyilir ki, Gəncəsər patriarxının himayəsində doqquz yüz kənd var, kəndin hər birində yüz, iki yüz, üç yüz, dörd yüz və daha çox həyət var⁷⁸. İkincidə isə deyilir ki, Qarabağın *altı mahalının* (bəzi mənbələrdə məliklik mahal adlanır) hər birində 30, 40, 50 kənd, hər bir kənddə 600, 500, 400, 200, 100, 50 həyət var (Bu zaman üçün Qarabağda «Talış» adlı 6-cı məliklik də təşkil olunmuşdu).

Bəs əslində həqiqət necədir? Bu suala 1727-ci ildə tərtib olunmuş «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri» adlı mənbə cavab verir. Bu, vergi sənədidir və ona görə də qismən etibarlı mənbə sayıla bilər.

«Dəftər»in təhlili göstərir ki, 1727-ci ildə Dağlıq Qarabağın 6 qeyri-müsəlman mahalının 166 kəndində əhali yaşayıb. Yalnız 4 kənddə 100-dən çox həyət olub (birində 143, qalan üçündə 104-dən 121-ə qədər).

6 mahalda 3.952 ailə, o cümlədən 3.107 qeyri-müsəlman və 845 müsəlman ailəsi yaşayıb⁷⁹. Ümumiyyətlə, Qarabağ əyalətində 11.818 müsəlman ailəsinin adı «Dəftər»ə düşüb (11.068 azərbaycanlı ailəsi və 750 kürd ailəsi)⁸⁰.

Deməli, 900 kənd, hər bir kənddə «100, 200, 300, 400 və daha çox» ailə olması barədə məlumatlar saxtadır.

Azərbaycanlıların «Dağlıq Qarabağda yalnız XVIII əsrin axırını qərinasində peyda olmaları» barədə erməni iddiası da tamamilə əsassızdır. Azərbaycanlılar artıq XVIII əsrin əvvəllərində Dağlıq Qarabağın sözügedən 6 mahalında əhalinin 20%-dən çoxunu təşkil ediblər! Məhz onlar, Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan həmin əsrin 50-ci illərində Qarabağ xanlığı üçün paytaxt – məşhur Şuşa şəhərini tikib!

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, 11.818 rəqəmi Qarabağın müsəlman ailələrinin sayını tam əks etdirə bilməz. Çünki ilin çox hissəsini yaylaqlarda və qışlaqlarda keçirən xeyli maldar azərbaycanlı vergi dəftərinə düşməyib. Digər tərəfdən, 1727-ci il üçün Qarabağda azərbaycanlıların sayının azalması müşahidə olunur. Məsələn, Osmanlı-Səfəvi qarşıdurması zamanı, 1588-ci ildə Qarabağ bəylərbəyi Məhəmməd xan minlərlə azərbaycanlı özünü ilə Arazın o tayına – Qaradağa köçürmüşdü⁸¹. Səfəvi dövləti Qarabağı osmanlılardan geri aldıqdan sonra 1605-ci ildə Məhəmməd xan öz el-obası ilə Qarabağa qayıtmışdı. Lakin çoxlu sayda azərbaycanlı Qaradağda qalmışdı.

Şah Abbas dövründə və sonralar - Nadir şah dövründə xeyli azərbaycanlı ailəsi Şimali Azərbaycandan İrəvan İsfahan əyalətinə köçürülmüşdü. Ağdam, Ağdaş, Ağsu, Göyçay mahallarından olan həmin azərbaycanlılar İsfahan əyalətində eyniadlı kəndlər salmışdılar. Nadir şah isə 540 ailədən ibarət Cavanşirlər tayfasının böyük bir hissəsini Qarabağdan Sərəxsə (İrəvanla Əfqanıstan arasında yerləşir) sürgün etdirmişdi. Həmin qarabağlıların bir hissəsi Əfqanıstana gedərək, Kabul yaxınlığında Qarabağ adlı kənd bina etmişdi. Onların vərəsələri hazırda həmin Qarabağ kəndində yaşayırlar. Nadir şah dövründə Azərbaycanın başqa bölgələrindən də azərbaycanlılar İrana köçürülmüşdü. Bir misal:

1919-cu ildə Y.V.Çəmənzəminli yazırdı ki, Nadir şah «farsları daşıdardı türk arasına və Qafqazdan türkləri göndərərdi fars əyalətinə. Qəribə budur ki, Qafqaza (Azərbaycana – T.K.) köçürülən farslardan indi bir əsər qalmayıb, hamısı türkləşib. İrandakı türklər isə dilləri, adət və qaidələri ilə indiyədək dururlar. Xorasan vilayətində Şirvan adlı bir türk kəndi var (yəqin Qafqazdan buraya köçürülüb). Dörd tərəfi fars ola-ola, bu kənd türklüyünü əsla itirməyib»⁸².

Qeyd olunan bu proseslər Qarabağın xristian albanlarını əhatə etməmişdi. Əksinə, *onlar 1588-ci il hadisələrindən həтта faydalanmışdılar.*

Osmanlı tarixçisi İbrahim Rəhimizadə yazır ki, Qarabağın qeyri-müsəlman mülkləri osmanlılara itaət bildirdilər və müqabilində öz vəzifələrində qaldılar və həтта yeni torpaqlar əldə etdilər⁸³.

«Yeni torpaqlar», təbii ki, yalnız Cənubi Azərbaycana köçməyə məcbur olan Qarabağ azərbaycanlılarının torpaqları ola bilərdi.

Eyni zamanda, XVII əsrdə ermənilərin başqa əyalətlərdən Qarabağa toplanmaları müşahidə olunur. O dövrün erməni tarixçisi Zakari Kanakertsi belə bir fakt gətirir: 1635-ci ildə Osmanlı qoşunu İrəvan tərəfə irəliləyəndə İrəvan bəylərbəyi Təhmasibqulu xan əhalini qonşu əyalətlərə köçürür. Xeyli erməni oradan Qarabağın Vərəndə və Xaçın mahallarına, habelə Gəncəyə köçür⁸⁴.

7. Qarabağ xanlığı haqqında

«Memorandum»da barəsində danışılan «Qarabağın erməni mülkləri»nin Rusiya sarayı ilə yazışmasının böyük bir hissəsi Qarabağ xanlığı haqqındadır. Lakin Nuh dövründən söhbət açan «Memorandum» Qarabağ xanlığının həтта adını belə çəkmir, çünki bu, «Memorandum» müəlliflərinin qərəzinə cavab vermir.

Qarabağ xanlığı 1747-ci ildə yaradılıb. XIX əsr Rusiya tarixçiləri onun təşkilini obyektiv qiymətləndiriblər. Potto yazır: «Qarabağ İrandan ayrıldı və 1747-ci ildə Pənah xanı

özünün hakimi elan etdi. Beləliklə, böyük dövlətin sərhədində öz müstəqilliyini inadla qoruyan kiçik bir müstəqil dövlət əmələ gəldi»⁸⁵. XIX əsr müəllifi milliyyətçə erməni olan general-leytenant S.Kişmişev isə yazırdı ki, *Pənah xanın oğlu İbrahim xan «öz üzərində nə İranın, nə də Türkiyənin hakimiyyətini qəbul edib, Qarabağı müstəqil idarə edib»*⁸⁶ (kursiv bizimdir – T.K.). Şuşalı keşiş İ.Zakaryants 1853-cü ildə Qüdsdə dərc edilmiş əsərində yazır ki, İbrahim xandan İran şahı vergi tələb edir. Buna cavab olaraq, *xan şaha yazır: «Atam mənə heç kimə, nə sənin dövlətinə, nə başqasına vergi verməyi tapşırıb»*⁸⁷ (kursiv bizimdir – T.K.).

Qarabağ xanlığının yaranmasına Qarabağ müləklərinin münasibəti necə olmuşdu?

Onlar bunu birmənalı qarşılamadılar. Vərəndə müləki Şahnəzər dərhal Pənah xanın hakimiyyətini qəbul etdi. Lakin Xaçın müləki Pənahəli xana qarşı çıxdı. Pənahəli xan əvvəlcə nəsihət və mülayimliklə onları intizama çağırırdı, lakin onlar öz inadlarından əl çəkmədilər. Nəhayət, qanlı vuruşma başladı. Pənahəli xan silahlı müləklərin səngərinə Ballıqaya adlı yerdə hücum edib, üçgünlük vuruşmadan sonra onları məğlub və darmadağın etdi. Qalan müləklər də, nəticə etibarilə, Qarabağ xanına tabe edildilər⁸⁸.

Müləklər «itaət halqasını qulaqlarına taxıb, sədaqət xələtini çiyinlərinə» salsalar da, naxələf adamlar idi. Onların əksəriyyəti Qarabağ xanlığının ilk günlərindən xanlığ əleyhinə təxribata başlamış, Pənah xana qarşı çıxmışdılar. Məhz onlar Şəki hökmdarı Çələbi xanı Pənah xanla mübarizəyə təhrik etmişdilər. Erməni salnaməçisi Mirzə Yusif Qarabağı (Nersesov) yazır ki, müləklər Çələbi xana məktub göndərərək bildirdilər ki, «Pənah xan Qarabağda hökmdar olmuşdur, qala (Bayat qalası – T.K.) və səngər tikdirməyə başlamışdır... Əgər bu işdə lazımi ölçü götürülməsə, bu adamın öhdəsindən gəlmək çətin olacaqdır»⁸⁹.

Çələbi xan müləklərin fitvasına uyur və Qarabağ xanlığının ilk paytaxtı Bayat qalasına qoşun yeridir. Çələbi xan məğlub olur və Şəkiyə qayıdır. Ancaq şeytan əli öz işini görmüşdü.

Yenicə yaranmış iki Azərbaycan xanlığı arasında ədavət toxumu səpilmişdi.

Pənah xan təcridən hakimiyyətini möhkəmləndirdi. O, Şuşa qalasını tikdi və paytaxtı Şuşaya köçürdü. Qarabaği (Nersesov) yazırdı ki, «Pənah xan xoş bir gündə Şuşa şəhərinin təməlini qoydu». Potto da Şuşanı məhz Pənah xanın tikdirməsini vurğulayır: «*Şəhər məscidinin divarında bir yazı qalıb, o yazı sübut edir ki, şəhərin və qalanın əsasını Pənah xan qoyub*»⁹⁰ (kursiv bizimdir – T.K.).

Qarabağ xanlığının gündən-günə möhkəmlənməsi böyük dövlətlərin ona olan marağını getdikcə artırırdı. Qarabağ xanı İbrahim xan və onun vəziri Molla Pənah Vaqif şimaldan təhlükəni yaxşı başa düşürdülər. Ona görə Rusiya ilə diplomatik əlaqələrin yaradılmasına mühüm əhəmiyyət verirdi. 1783-cü il mart ayının 18-də İbrahim xan II Yekaterinaya müraciət edərək, Qarabağ xanlığını himayəyə götürməyi xahiş etdi. Buna baxmayaraq, 1783-cü il aprel ayının 6-da II Yekaterinanın favoriti və ən yaxın köməkçisi knyaz Potyomkin general Potyomkinə belə bir «order» (əmr) imzalayır: «*İbrahim xanı devirməli və Qarabağda müstəqil erməni əyaləti təsis etməli*»⁹¹ (kursiv bizimdir – T.K.).

Deməli, artıq 1783-cü ilin yazı üçün Rusiyanın Qarabağ xanlığına münasibəti tam müəyyənləşmiş və çox aydın, sadə və konkret ifadə edilmişdi: «İbrahim xanı devirməli və Qarabağda müstəqil erməni əyaləti təsis etməli». Az sonra Rusiya «Ermənistanla Qarabağdan ibarət güclü xristian dövləti yaratmaq» qərarına gəlir. 13 il keçəcək, Rusiya «Gürcüstanın İrəvan və Gəncə vilayətləri ilə gücləndirilməsi» haqqında «tam məxfi» plan hazırlayacaq.

Rusiya İran və Azərbaycana iki istiqamətdə hücum planlaşdırırdı: Kizlərdən hərəkət edən Rusiya qoşunu Dərbəndi zəbt etməli, «mümkün olsa, Fətəli xanı tutub Həştərxana göndərməli» idi⁹². Knyaz Potyomkinin 16 iyun 1783-cü il tarixli orderində isə deyilirdi: «Qonşularını Fətəli xana qarşı qaldırmalı»⁹³. Fətəli xan Ərdəbili tutduqdan sonra Rusiyanın Fətəli xana münasibəti daha da pisləşdi. Butkov

yazır ki, Fətəli xanın Ərdəbili tutmaq kimi hərəkətləri «Rusiya hüduqlarında qonşu hökmdarı (Fətəli xanı – T.K.) möhkəmləndirirdi və bizim mənafələrimizə zidd idi»⁹⁴. Sonra həmin qoşun Ənzəliyə qədər olan ərazini, Mozdok–Tiflis istiqamətində gedəcək rus qoşunu isə Qarabağ və Qaradağ xanlıqlarını işğal etməli idi. Bu plan 1784-cü ilin yayı üçün həyata keçirilməli idi.

Rusiya hərbi komandanlığında bu hərbi əməliyyatın uğurla nəticələncəyinə möhkəm inam var idi. Detallar dəqiqləşdirilir, işğal ediləcək ərazilərdə yeni idarəetmə sisteminin yaradılması götür-qoy edilirdi. Noyabrda general Potyomkin knyaz Potyomkindən xahiş edir ki, aydınlaşdırsın: «*Qarabağ və Qaradağdan ibarət yeni dövlətə hansı idarəçilik forması verilsin? İrəvan vilayətini bu yeni dövlətə daxil etmək lazımdır mı?*»⁹⁵ (kursiv bizimdir – T.K.)

Sorğudan belə çıxır ki, yaradılmalı olan xristian dövləti əvvəl nəzərdə tutulduğu kimi «Ermənistanla Qarabağdan» deyil, «Qarabağ və Qaradağdan» ibarət olmalı imiş. Nəzərdə tutulubmuş ki, bu yeni dövləti erməni idarə etməlidir, «digər erməni əyalətləri (İrəvan?) Qarabağ ermənilərini (təriqət baxımından – T.K.) təqlid edərək, onların yolu ilə getməli və nəhayət, Asiyada xristian dövləti bərpa olunmalıdır»⁹⁶ (mötərizədəki «İrəvan?» sözü də Butkova məxsusdur).

Lakin gözlənilməz bir hadisə 1784-cü ilin yayı üçün nəzərdə tutulmuş hərbi kampaniyanı dayandırdı. İsfahan hakimi Əlimurad xan öz nümayəndəsini knyaz Potyomkinin yanına göndərərək xahiş etdi ki, Rusiya onu İran şahı kimi tanısin. Bunun əvəzində Əlimurad xan I Pyotrun Xəzəryanı vilayətlərə yürüşü zamanı tutulan və 1735-ci il Gəncə müqaviləsi ilə İrana qaytarılan yerləri, habelə «Qarabağ, Qaradağ, İrəvan və Naxçıvan əyalətlərini Rusiyaya verməyi» vəd edirdi⁹⁷.

Potyomkin bu təklifdən ikiəlli yapışdı və öz nümayəndəsini Əlimurad xanın yanına göndərdi. Lakin Əlimurad xan tezliklə oyundan çıxarıldı. Potyomkinin asanlıqla yeni yerlər ələ keçirmək və xristian dövləti yaratmaq planı baş tutmadı.

Qarabağ xanı Rusiyanın planlarından xəbərdar idi. O, elçisi Musa Sultanı çara ünvanlanmış məktubla Peterburqa göndərərək (yanvar 1784), əvvəlki xahişini təsdiqlədi. Eyni zamanda xahiş edildi ki, Rusiya xanın idarəçilik işlərinə qarışmasın⁹⁸. II Yekaterina 1784-cü il mayın 28-də knyaz Potyomkinə yazmışdı: «Deyəsən, İbrahim xanın məktubları mənə gələn türk və fars məktublarından daha nəzakətlidir. Lütfən mənə bildir, o kimdir? Hansı yolla xan olub? Cavandır ya qoca, güclüdür ya gücsüz, farslar ona meyillidirmi?»⁹⁹

Buna hansı cavab verilməsi barədə məlumatımız yoxdur. Amma onu bilirik ki, Qarabağ mülkləri Rusiya hakimiyyəti ilə çox sıx gizli əlaqələr yaratmış və Rusiya hakimiyyətində Qarabağ xanlığına qarşı düşmən münasibətin formalaşdırılmasına nail olmuşdular.

İbrahim xan da yatmamışdı. O, mülklərin xəyanətindən xəbər tutmuşdu. Ermənilərin siyasi və dini lideri İ.Arqutinski II Yekaterinaya yazdığı məktubda (23.01.1790) etiraf etmişdi ki, «*Şuşa xanı general Potyomkinin tez-tez göndərdiyi adamlardan, mülklərin və katolikosun əməllərindən xəbərdar olub onları ifşa etdi və cəzalandırdı*»¹⁰⁰ (kursiv bizimdir – T.K.). İbrahim xanın əmri ilə katolikos, Çiləberd, Dizaq və Gülüstan mülkləri həbs edildilər. Butkovun yazdığına görə, katolikos Şuşa həbsxanasında «qorxudan öldü».

Mülklərdən Məclumla Abov Şuşa həbsxanasından qaça bildilər və Gürcüstana getdilər. Beləliklə, mülklər arvadlarını, uşaqlarını, mülklərini və təbəələrini atıb qaçmışdılar¹⁰¹.

İbrahim xan mülklərin yerinə yenilərini təyin etdi. Üçoğlan kilsəsinin keşişini isə Gəncəsər – «Alban katolikosu» taxtında əyləşdirdi.

Beləliklə, İbrahim xan Qarabağ xanlığının düşmənlərini çox ustalıqla darmadağın etdi. Bununla o həm də «özünə qarşı hazırlanmış və yetişmiş qəsdin qarşısını aldı» və Rusiyanın Qarabağa qoşun yeritməsi planını puça çıxartdı. Qarabağın müstəqilliyinə qəsd edən separatçılar İbrahim xana heç bir formada müqavimət göstərə bilmədilər, çünki onların bunu öz gücü ilə etməyə heç bir imkanı yox idi. Separatçıların bəd

əməllərindən Qarabağ xristianlarının özləri də bezmişdilər. Ona görə də onlar İbrahim xanın katolikos və məlikləri darmadağın etməsinə qarşı heç bir açıq etiraz ya çıxış etməmişdilər.

1795-ci ildə «Şuşanın Ağa Məhəmməd xandan müdafiəsi bu cəngavər diyarın (Qarabağın – T.K.) cəngavərlik tarixinin ən əlamətdar anlarından biridir»¹⁰².

General Kişmişev Şuşanın müdafiəsini geniş təsvir edib. O yazıb ki, Şuşanın hasarları qalanı qəfil hücumlardan qoruyurdu. Qalaya gedən yeganə yol susuz, kəskin yoxuş idi. Hücum edən qala qapısına çatanadək daşlar və silahlardan atəşə tuş gəlirdi. Qala «müdafiəçilərinin döyüşkənliyində isə qüsurlu yox idi. Bu yol ilə Şuşanı tutmaq imkanı olmayan Ağa Məhəmməd xan İbrahim xanı aldadıb qaladan çölə çıxartmaq və çöldə onunla vuruşmaq istədi. Lakin Qarabağ hökmdarı asanlıqla aldadılanlardan deyildi: o təkcə qalanın müdafiəsi ilə kifayətlənməmişdi, düşmənə hissələnən zərbə endirmək üçün bütün tədbirləri görmüşdü. Tirana olan nifrətinə təbəələrinin də şərikin olmasına inanmayan xan xalq müharibəsi elan etdi... Sevimli xanın çağırışı ilə bütün əhali ayağa qalxdı və yerli bəylərin təşkil etdikləri könüllülər tezliklə Ağa Məhəmməd xanın arxasında zəhmli qüvvəyə çevrildilər»¹⁰³.

Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil xan «*xalq müharibəsi elan etdi... Sevimli xanın çağırışı ilə bütün əhali ayağa qalxdı!*» (kursiv bizimdir – T.K.)

Qacar 33 gün Şuşanı mühasirədə saxladı. Şuşanı fəth edən bilməyən Qacar Şuşanın mühasirəsindən əl çəkərək, Tiflis üzərinə qoşun yeritdi.

Tiflisin zəbt və qarət edilməsində Qarabağdan qaçmış məliklər mənhus rol oynadılar.

V.L.Veliçko yazmışdır: «Tarix gürcülərə göstərdi ki, casusluğa və satqınlığa meyli olan insanlara etibar etmək olmaz: II İraklinin mərhəmət edib fars (oxu: İbrahimxəlil xan – T.K.) təqiblərindən gizlətdiyi (və əlavə edək: 4 minlik qoşunla kömək etmək istədiyi – T.K.) *erməni məlikləri* (təriqət baxımından – T.K.) Abo və Məcmun (Abov və Məclum – T.K.) *fəlakətli anda farslara satıldılar* (kursiv bizimdir – T.K.) və

1795-ci ildə Tiflisi qarət edib qana boyayan Ağa Məhəmməd xanın qoşununa bələdçilik etdilər. Erməni publisistləri ermənilərin can-dildən *xristian* olmalarını israr etdikləri bir vaxtda bu faktı yada salmaq faydalıdır»¹⁰⁴.

General Kışmişev isə hələ Veliçkodan xeyli əvvəl yazmışdı: İran qoşunu Qarabağ tərəfdən Tiflisə gedən yolu bilmədiyinə görə, Ağdamda dayanmışdı. Qarabağ mülükləri Abov və Məclum özlərini Qacarin ordugahına çatdırır və bələdçilik təklif edirlər. Sonra Kışmişev yazır: «*Mülükləri öz vətənlərinə xain çıxmağa nə vadar etdiyini başa düşmək çətindir* (kursiv bizimdir – T.K.). Doğrudur, onlar hər cür əsarətə görə İbrahim xanın düşməni idilər, ancaq onlara İrakli rəğbət bəsləyirdi... Ehtimal ki, bu mülüklərin iştirakı olmasaydı, Ağa Məhəmməd xan tanış olmayan yerdə belə sürətlə irəliləyə bilməzdi..., gözlənən kömək (Rusiyadan – T.K.) gəlib çatardı və Gürcüstan farsların basqınının bütün dəhşətlərinin acısını çəkməzdi»¹⁰⁵.

Başqa xarakterli bir fakt: Pottonun yazdığına görə, Naxçıvan xanı Qacarin Tiflisə yürüşünün iştirakçısı olmuşdu. O, Mxetinin işğalında da iştirak etmişdi (Kəlbəli xanın həmin yürüşdə iştirakına dair sənəd yoxdur. Görünür, bəyzadələrdən hansısa orada olmuşdu). Potto bu türk oğlunun Mxetidə xristian məbədinə göstərdiyi alicənablığı belə qələmə almışdır: «*Naxçıvan xanının havadarlığı sayəsində Gürcüstanın qədim əzəmət abidəsi olan Mxeti baş kilsəsi salamat qaldı. Naxçıvan xanı öz dəstəsinə dedi: «Müqəddəs yerləri və çarların qəbirlərini murdarlamaq olmaz». Məbədə toxunulmadı»*¹⁰⁶ (kursiv bizimdir – T.K.).

8. Dağlıq Qarabağ əhalisinin milli tərkibi haqqında

«Memorandum»da iddia olunur ki, 1921-ci ilə qədər türklər «heç bir zaman Dağlıq Qarabağ əhalisinin 3-4%-dən çoxunu təşkil etməyiblər».

XIX əsrin əvvəllərində Qarabağda əhalinin tərkibi haqqında məlumat verən ilk sənəd Zaqafqaziyadakı rus məmurlarının Rusiya Daxili işlər nazirinə 1811-ci il iyun ayının 19-da göndərdiyi arayış hesab oluna bilər. Yerevanda 1972-ci

ildə çap olunmuş həmin arayışda göstərilir ki, Qarabağda 12 min ailə yaşayır, onların 9.500-ü müsəlman, 2.500-ə qədəri erməni ailəsidir¹⁰⁷.

Zənnimcə, həmin rəqəmlər ümumi planda Qarabağ əhalisinin nisbəti, yəni azərbaycanlıların ermənilərdən az qala 4 dəfə çox olması haqqında, demək olar, düzgün təsəvvür yaradır. Əhalinin ümumi sayı haqqında olan məlumat isə həqiqəti hətta təqribi də olsa əks etdirmir. Bu qənaətə həmin rəqəmləri 1823-cü ildə Rusiya hakimiyyət orqanları tərəfindən Qarabağda aparılmış kameral sayım materiallarında öz əksini tapmış rəqəmlərlə müqayisə etməklə gəlmək olar.

Tədqiqatçılar sözügedən kameral sayım materialları əsasında hesablayıblar ki, 1823-cü ildə Qarabağ əyalətində 20.095 ailə, o cümlədən 15.729 azərbaycanlı (78.3%) və 4.366 erməni ailəsi (21.7%) olmuşdur¹⁰⁸.

Erməni müəlliflərinin hesablamalarına görə, erməni ailələrinin sayı 5.107 olmuşdur¹⁰⁹. Ermənilərin sayı haqqında hansı məlumat: 5.107-mi, ya 4.366-mı daha dəqiqdir? Onu demək olar ki, onların arasında olan fərq (741 ailə) o qədər də böyük deyil və bu, Qarabağda ermənilərin xüsusi çəkisi haqqında ümumi mənzərəni dəyişmir.

XIX əsrin əvvəllərində bilavasitə Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılarla ermənilərin nisbəti necə olmuşdur? Deyəsən, buna dair yeganə bir hesablama var və onu moskvalı müəlliflər Ter-Sarkisyan, Meltyuxov və Trapeznikov aparıblar. Onlar 1823-cü il kameral sayım məlumatlarına əsaslanaraq hesablayıblar ki, DQMV-nin ərazisinə təqribən uyğun gələn Şuşa və Cavanşir qəzalarının dağlıq hissələrinin əhalisinin (36.490 nəfər) 84.6%-ni (30.850 nəfər) ermənilər, 14.7%-ni (yaxud 5.370 nəfər) isə azərbaycanlılar təşkil ediblər.

Hətta bu hesablama XIX əsrin əvvəllərində ermənilərin Dağlıq Qarabağda, nə az nə çox, əhalinin 96-97%-ni təşkil etməsi haqqındakı iddiaları rədd edir.

Lakin bu hesablama qüsurudur. Ona görə ki, hər bir erməni ailəsi orta hesabla 10 nəfərdən ibarət götürülüb. Ancaq bu metodologiya azərbaycanlılara şamil edilməyib. Təkcə

Şuşada 1.111 azərbaycanlı ailəsi olub (421 də erməni ailəsi). Lakin Şuşa Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan yeganə yer deyildi. Dağlıq Qarabağın bir çox başqa yaşayış məntəqələrində də azərbaycanlılar yaşayıb. Hətta onlar nəzərə alınmadan, təkcə Şuşa azərbaycanlıları (1.111 ailə) hər ailə 5 nəfərdən ibarət götürülsə 5.555 nəfər, 10 nəfərdən ibarət götürülsə 11.110 təşkil edərdi.

1828-ci ildən sonra ermənilərin Zaqafqaziya, o cümlədən Azərbaycana köçürülməsi kütləvi və mütəşəkkil xarakter aldı.

Tarix elmləri namizədləri Ter-Sarkisyan, Meltyuxov və Beynəlxalq İnformasiya Akademiyasının akademiki Trapeznikov yazırlar ki, ermənilərin İrandan Zaqafqaziya köçürülməsi prosesi «praktiki olaraq, Dağlıq Qarabağa toxunmamışdı. 1828-ci ildə Qarabağa köçürülən 700 erməni ailəsindən 300-ü geri qayıtmış, qalanların böyük hissəsi isə taun epidemiyası nəticəsində həlak olmuşdur»¹¹⁰. Onlar bunu və bir sıra başqa fikirləri bütünlüklə 1988-ci ildə Yerevanda nəşr olunmuş «Нагорный Карабах. Историческая справка» (Dağlıq Qarabağ. Tarixi arayış) kitabından götürmüşlər. O zamanlardan da həmin fikir və həmin rəqəm Moskva mətbuatının səhifələrindən düşür.

XIX əsr erməni müəllifi M.Barxudaryantsın məlumatlarından aydın olur ki, Dağlıq Qarabağ ərazisində ən azı 1.200 erməni ailəsi yerləşdirilib¹¹¹. «Ən azı» ona görə ki, Barxudaryants İrandan köçən ermənilərin bir sıra başqa kəndlərdə də məskunlaşmasını qeyd etmiş, lakin onların sayı haqqında məlumat verməmişdir.

Beləliklə, İrandan köçürülmə prosesinin «praktiki olaraq, Dağlıq Qarabağa toxunmaması» haqqındakı fikir həqiqətdən tam uzaqdır.

İlk növbədə məhz İrandan köçürülən ermənilər hesabına artıq 1832-ci ildə Qarabağ əhalisinin tərkibində ciddi dəyişikliklər baş vermişdi. 1823-1832-ci illərdə Qarabağda erməni ailələrinin sayı 4.366-dan 6.491-ə çatmış, yəni 2.025 ailə çoxalmışdı. Azərbaycanlı ailələrinin sayı isə 15.729-dan

13.965-ə enmişdi, yəni 1.764 ailə azalmışdı.

Ermənilərin sayının Qarabağda bu qədər artması, başlıca olaraq, İrandan köçənlər hesabına olmuşdu. *Azərbaycanlıların sayının azalması isə onların çarizm orqanları tərəfindən sıxışdırılması və bunun nəticəsində çoxlu sayda azərbaycanlının Qarabağı tərk etmək məcburiyyətində qalması ilə əlaqədar idi.*

Eyni səbəblərə görə, Şuşada on il ərzində (1823-1832) erməni ailələrinin sayı 421-dən 762-yə yüksəlmişdi. Azərbaycanlıların tərkibində isə əks proses baş vermişdi: Şuşada azərbaycanlı ailələrinin sayı 1.111-dən 963-ə enmişdi.

Rusiya kameral sayım materialları Qarabağ, o cümlədən Şuşa əhalisinin XIX əsrin əvvəlləri üçün etnik tərkibi haqqında məlumat verən mühüm mənbədir. Lakin onlar real vəziyyəti tam əks etdirmir. Bunu hələ o zamanlar rus məmurlarının özləri də qeyd etmişlər.

Baş qərargah kapitanı Prujanovskinin 1845-ci il mart ayının 16-da Qafqaz Baş hakimi Neytqardta təqdim etdiyi məktuba diqqət edək (sonra Hərbi nazirə göndərilən həmin məktub aprelin 4-də imperator I Nikolaya mürüzə edilmişdi).

Məktubda deyilir: «Kameral sayıma görə, Qarabağda 25.986 ailə var» (sayımın nə vaxt aparılması göstərilməyib, ehtimal etmək olar ki, bu 40-cı illərin əvvəllərində olub). Bu ailələrdə 73.273 nəfər kişi, o cümlədən 30.600-ə qədər erməni (600-ü «mülkədar»), 42.000 azərbaycanlı (2.000 «bəy») olub.

Lakin Prujanovski kameral sayım materiallarına tənqidi münasibət bəsləyib. O yazıb: «Belə hesablama qətiyyən düzgün deyildir: Qarabağda əhali daha çoxdur, az qala mötəbərliklə 10 min ailə də əlavə etmək olar»¹¹². Bu halda, onun fikrincə, Qarabağın əhalisi 35 min ailə təşkil edər və bu, həqiqətə yaxın olardı, o cümlədən ermənilər (kişi) 30 mindən bir az çox, azərbaycanlılar (kişi) 62 minə yaxın.

Daha sonra kapitan yazıb: «Qarabağda hakim xalq şiələrdir»¹¹³, yəni azərbaycanlılardır. Buna baxmayaraq, işğalçı hakimiyyət Qarabağda əsas vəzifələri ermənilərə vermişdir. Həmin Prujanovski yazmışdır: «Ermənilərin vəzifə tutmalarından müsəlmanlar narazıdırlar. Onların başlıca

söhbət mövzusu budur ki, ermənilər vəzifələri tutmaqla müsəlmanların güzəranına zərər vururlar, ən başlıcası isə yerli polis hakimiyyətinin ermənilərin əlində olması Qarabağ sülaləsi və bəyləri üçün təhqirdir».

Hələ Prujanovskidən xeyli əvvəl A.Bakıxanov bu vəziyyəti kəskin qamçılamışdı. 1833-cü ildə Bakıxanov general Paskeviçə yazmışdı: «Bəzi adamlar («Müsəlman əyalətləri hakimi» təyin edilib Şuşada fironluq edən general Mədətov(yan) nəzərdə tutulur – T.K.) xalqda (Azərbaycan xalqında – T.K.) rüslara nifrət oyatdılar... Mədətovlar hər vasitə ilə çalışırdılar ki, xalqda çaxnaşma yaratsınlar və bununla xalqı məğlubedilməz rus silahına düşərək, rahat qırsınlar... Mədətovlar bu ölkənin həmişəlik hakimi olmaq istəyirlər»¹¹⁴.

İşğalçı hakimiyyətin Qarabağda azərbaycanlıları sıxışdırması və hüquqlarını tapdalaması sonrakı dövrdə daha da güclənmişdi. XX əsrin əvvəllərində Veliçko yazmışdı: «Tamamilə təbii olardı ki, *müsəlmanların daha yerli olduğu bir ölkədə* (Azərbaycanda – T.K.) müsəlmanlara ermənilərlə bərabər hüquq verilsin», ruslar «*rus dövlət işini Qarabağda azərbaycanlıların özlərinin köməyi ilə görməlidirlər*» (kursiv bizimdir – T.K.).

Qayıdaq Qarabağda əhalinin tərkibi məsələsinə.

XIX əsrin axırları üçün Qarabağın əhalisi əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bu barədə etibarlı mənbə Rusiya İmperiyası əhalisinin birinci ümumi siyahıyaalma materiallarıdır. Həmin materiallara görə, 1897-ci ildə Qarabağın Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında müvafiq olaraq 62.808, 52.836, 49.605 və 73.493, yəni 238.742 nəfər müsəlman və müvafiq olaraq 74.213, 19.573, 15.769 və 63.246, yəni 172.801 nəfər erməni-qriqoriyan yaşamışdır. Bu əhalinin nə qədərini bilavasitə Dağlıq Qarabağda yaşaması hələ dəqiqləşdirilməyib. Lakin gün kimi aydındır və birmənalı demək olar ki, XIX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, axırlarında da, yəni 1897-ci ildə ermənilər Dağlıq Qarabağ əhalisinin 96-97%-ni təşkil etməyib. Hətta bir anlığa fərz etsək ki, Qarabağın deyilən 172.801 nəfər ermənisinin hamısı yalnız Dağlıq Qarabağda yaşayıb və

azərbaycanlılar Dağlıq Qarabağda yalnız Şuşada (10.809 nəfər), Malıbəyli (1.181 nəfər), Xocavənd (559 nəfər) kəndlərində, Tuğ (sakinlərin 242-si), Xanazax (sakinlərin 442-si), Qoki (sakinlərin 117-si) kənd cəmiyyətlərində olub, yenə də görürük ki, ermənilər diyar əhalisinin yalnız 92.8%-ni təşkil edib (Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan onlarca başqa kənd də olub, lakin onların sakinlərinin sayı mənə məlum deyil).

XIX əsr Rusiya tədqiqatçısı M.Skibitskinin hesablamalarına görə, Qarabağ yaylaqlarından 26.038 ailə istifadə edib. Onların «18.919-u Qarabağın 333 kəndində və Gəncə düzənliyinin 2 kəndində yaşayan azərbaycanlı ailəsi» (mənbədə: «Aderbeycan tatarları»), 3.510-u kürd və 3.408-i erməni ailəsi olub. Skibitski Qarabağ dağlarında 567 yaylaq və yurd yeri qeydə alıb. Mütəxəssislərin fikrincə, bu 567 addan 560-ı Azərbaycan mənşəlidir¹⁵.

Bu faktlar da Qarabağ və onun əhalisi haqqında təsəvvür yaradır.

Ermənistan tərəfi Qarabağ haqqında, Qarabağ əhalisinin tərkibi haqqında yalan informasiya yaymaq işində ixtisaslaşıb. Məsələn, 1997-ci il sentyabr ayının 2-də Ermənistanın BMT yanındakı Daimi Nümayəndəliyinin BMT-də Dağlıq Qarabağ haqqında yaydığı sənəddə göstərilib ki, «1918-ci ildə Dağlıq Qarabağda ermənilərin sayı 300-330 min nəfərə qədər idi». Guya 1918-1920-ci illərdə «türk-Azərbaycan işğalı nəticəsində» diyar əhalisinin 20%-i həlak olub. Buna baxmayaraq, guya 1923-cü ildə Dağlıq Qarabağ əhalisinin 95%-ni ermənilər, yalnız 3%-ni isə azərbaycanlılar təşkil edib.

«Кавказский календарь» (Qafqaz təqvimi) məcmuəsinin məlumatına görə, 1917-ci il üçün Qarabağda, yəni Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında **580.457** nəfər əhali olmuşdur ki, onların da **321.712** nəfəri azərbaycanlı və **243.627** nəfəri erməni (müvafiq olaraq Şuşa qəzasında 85.622 və 98.809, Cavanşir qəzasında 50.798 və 22.008, Cəbrayıl qəzasında 65.587 və 21.755, Zəngəzur qəzasında 119.705 və 101.055) idi.

Lakin bu rəqəmlər, rus müəllifi A.Şepotyevin 1919-cu ildə

yazdığına görə, həqiqəti əks etdirmir: Rostova qədər yayılmış minlərlə qarabağlı erməni fəhlə Qarabağın erməni sakinləri hesab edilmişdir, halbuki onlar Qarabağın oturaq əhalisi deyil. Şepotyev iki mühüm mənbə: «Докладная записка о выкупе надельных земель Закавказья» (Zaqafqaziyanın pay torpaqlarının satın alınması haqqında arayış) (1912) və «Сельско-хозяйственная перепись 1917 г.» (1917-ci ilin kənd təsərrüfatı siyahıyaalması) əsasında belə qənaətə gəlmişdir ki, 1917-ci il üçün bütün Qarabağda 415.000 müsəlman və 170.000 erməni olmuşdur¹¹⁶.

Bəli, bu rəqəmlər 1918-ci ilə deyil, 1917-ci ilə aiddir. Bəlkə, 1918-ci ildə Dağlıq Qarabağda «demoqrafik partlayış» baş verib, ya da Dağlıq Qarabağa ermənilərin kütləvi axını olub? Yox, olmamışdır. Əksinə, 1918-ci ildən ta 1921-ci ilədək Dağlıq Qarabağda ermənilərin sayı hətta azalmışdı. Bu, Ermənistanın Dağlıq Qarabağda yaratdığı gərgin hərbi-siyasi vəziyyət nəticəsində baş vermişdi.

1918-ci ildə Dağlıq Qarabağda 300-330 min nəfər erməni olması barədə iddia tamamilə saxta olduğu kimi, 1923-cü ildə azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağda əhalinin 3%-ni təşkil etməsi barədə iddia da tamamilə saxtadır.

Bir anlığa fərz edək ki, deyilən 4 qəzanın əhalisi yalnız və yalnız 243.627 erməni və 19.121 şuşalı azərbaycanlıdan (bu rəqəmi də «Кавказский календарь» göstərir) ibarət olub. Bu halda da təkcə Şuşa azərbaycanlıları həmin 4 qəza əhalisinin 7.3%-ni təşkil etmiş olardı.

Bir sözlə, Ermənistanın BMT-də yaydığı hər iki sənəddə Dağlıq Qarabağ əhalisinin sayı, etnik tərkibi haqqında yalan məlumat verilmişdir.

9. 1918-1920-ci illərdə Dağlıq Qarabağın statusu haqqında

«Memorandum»da iddia edilir ki, «Dağlıq Qarabağ 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının tərkibinə daxil olmamışdır».

1918-ci il may ayının sonlarında Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Respublikaları yaradıldı.

Bu mərhələdə Ermənistan Dağlıq Qarabağa münasibətdə

hələ müəyyən diplomatik takt gözləyir, niyyətlərini tam açmırdı. Belə bir fakt məlumdur: 1918-ci ilin avqust ayında Ermənistanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəsi Azərbaycanın oradakı diplomatik nümayəndəsindən Qarabağın mərkəzi Şuşaya Ermənistanın «xüsusi nümayəndə heyəti» göndərməsinə icazə verilməsini xahiş etmişdi. Bu xahişə aşağıdakı rəsmi cavab verilmişdi: «Əgər Azərbaycan hökuməti əmin olsa ki, nümayəndə heyəti Azərbaycanın mənafeələrinin, onun sərhədləri hüduqlarında mövcud olan qanunların və qaydaların əksinə işləməyəcək və nümayəndə heyəti Azərbaycan hökumətinin müşahidəsi altında fəaliyyət göstərəcək», Ermənistanın «xüsusi nümayəndə heyəti»nin Şuşaya getməsinə icazə veriləcəkdir.

Şuşaya «xüsusi nümayəndə heyəti» göndərilməsi məsələsinin, nəticə etibarilə, necə həll olunması mənə məlum deyil. Diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, Ermənistan hökuməti Azərbaycan hökumətindən Şuşaya «xüsusi nümayəndə heyəti» göndərməyə icazə istəməklə, faktiki olaraq, Dağlıq Qarabağın Azərbaycana mənsubluğunu etiraf edirdi. *Əgər Dağlıq Qarabağ Ermənistanın idisə, nə üçün Ermənistan hökuməti oraya xüsusi nümayəndə heyəti göndərmək üçün Azərbaycan hökumətindən icazə istəyirdi? Dövlətlər tarixində, dövlətlər təcrübəsində elə bir hal olubmu ki, hansısa bir dövlət özünün hansısa şəhərinə, hansısa əyalətinə nümayəndə göndərmək üçün başqa dövlətdən icazə istəmiş olsun?!*

Belə və bu kimi addımlarla Ermənistan hökuməti, ilk növbədə, Dağlıq Qarabağa «mübahisəli ərazi» statusu verilməsinə nail olmağa çalışırdı. Tədricən Ermənistan Dağlıq Qarabağı zorla Azərbaycandan ayırmağı qarşısına məqsəd qoydu. General Andranikin silahlı dəstələri Zəngəzur və Dağlıq Qarabağa yeridildi. Bununla əlaqədar, Azərbaycan hökuməti avqustun 15-də Ermənistan hökumətinə qəti etiraz bildirərək soruşdu: «Andranik sizin tərəfinizdən iş görür, yoxsa bu hərəkətlər onun öz təşəbbüsüdürmü və onun qoşunları erməni hökumətinə tabedirmi, yoxsa onun hərəkətləri şəxsi təşəbbüsləri və adi üsyan kimidirmi?»¹¹⁷ Ermənistan cavab

verməkdə ləngimədi... İki gündən sonra avqustun 17-də Ermənistan rəsmi bəyanat verdi: «Həm general Andranik, həm də onun bütün dəstəsi xüsusi erməni korpusunun əmri ilə artıq çoxdan erməni qoşunlarının tərkibindən və siyahısından çıxarılmışdır, bundan sonra onlar Ermənistan hökumətini, onun vəzifəli şəxslərini tanımaqdan və onlara tabe olmaqdan imtina ediblər. Beləliklə, general Andranikin və onun dəstəsinin erməni milli qoşunlarına və orqanlarına heç bir aidiyyəti yoxdur və Ermənistan hökuməti məsuliyyətsiz fəaliyyətə görə cavab verə bilməz»¹¹⁸.

Azərbaycan parlamentinin 1918-ci il 20 dekabr tarixli iclasında deyildiyi kimi, Ermənistan hökuməti «rəsmən» bildirdi ki, «Qarabağda işimiz yoxdur, Qarabağı istəmirik və Andranik ilə əlaqəmiz yoxdur»¹¹⁹.

Hələ Ermənistan Zəngəzur və Dağlıq Qarabağa açıq iddia etmirdi. Hələ Ermənistan məkrli niyyətini gizlədirdi. Ermənistan hökuməti vaxt qazanmaq, ona guya «təbə olmayan» Andranikin əli ilə Dağlıq Qarabağı və Zəngəzuru işğal edib Azərbaycanı baş vermiş fakt qarşısında qoymaq istəyirdi.

Baş nazir F.X.Xoyskinin dediyi kimi, 1918-ci ilin iyul ayında Andranik «Zəngəzur mahalında böyük fənalıqlar yاپaraq bir çox köylər dağıtdı, nəhayət, Şuşa qəzasına keçərək, Əsgəran yolunu bağladı... Azərbaycan hökumətinin əsgəri qüvvəsi o zaman yalnız Bakı məsələsinə münhəsir idi. Ona görə də ancaq Gəncədən iki dəfə erməni, müsəlman deleqasiyonu göndərildi. Lakin bundan bir şey çıxmadı». Sentyabrın 15-də Bakı azad edildikdən sonra Azərbaycan hökuməti Andranikə qarşı «bir miqdar əsgəri dəstə göndərdi. Qoşunumuz müharibə nəticəsində Andraniki Əsgəranda çıxarıb, tamam Şuşa uyezdindən qovdu»¹²⁰.

Azərbaycan hökumətinin mövqeyini müdafiə edən Tomson (Müttəfiq qoşunların Bakıda komandanı) Andranikin Qarabağa hərbi təcavüz məsələsinə qarışdı. Onun təkidi ilə Andranik «tatar və türklərə qarşı hərbi əməliyyatları dayandıрмаğı» əmr etdi¹²¹.

Bununla belə, Andranik mətbuatda belə bir xəbər yaydı ki, guya Tomson Qarabağın ixtiyarını və idarəsini Andranikə tapşırıb. Bu şeyi ilə əlaqədar Baş nazir F.X.Xoyski dekabrın 20-də Azərbaycan parlamentində bəyan etdi ki, *əgər Tomson belə etmiş olsaydı, «onda hökumətimizin kökünə əl atılmış olur, bu iş Azərbaycanın hüququna təcavüz olur idi. Halbuki biz var qüvvəmizlə Azərbaycanın hüququnu müdafiə edəcək və heç kəsə yol verməyəcəyik ki, kənardan gələnlər Azərbaycanın hüququna təcavüz etsinlər (Alqış).*

*Hökumət aşkar baxa bilməzdi ki, başqası gəlib Azərbaycanda hakim olsun»*¹²².

F.X.Xoyski general Tomsondan izahat istəyir. Tomson rəsmi cavab verir ki, həmin xəbər yalandır və heç bir əsası yoxdur. Tomsonun təkzibi dekabrın 22-də mətbuatda dərc olunur.

Tomsonun rəsmi cavabı Andraniki pərt etsə də, onun Azərbaycan əleyhinə apardığı hərbi əməliyyatlara son qoymadı. Andranik Azərbaycanı dərhal tərk etmədi və Zəngəzurda müsəlman kəndlərini qılıncdan keçirməkdə davam etdi.

Zəngəzurda yaranmış vəziyyətlə əlaqədar, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Daxili işlər naziri 1919-cu il yanvar ayının əvvəllərində hökumətə təklif etdi ki, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları Gəncə quberniyasının tərkibindən çıxarılsın və həmin qəzalardan ibarət müvəqqəti Qarabağ general-qubernatorluğu təşkil edilsin. 1919-cu il yanvarın 25-də Azərbaycan hökuməti həmin təkliflə razılaşdı. *Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları Gəncə quberniyası tərkibindən çıxarılaraq, onlardan ibarət – mərkəz Şuşa olmaqla – Qarabağ general-qubernatorluğu təşkil olundu. Azərbaycanın birinci hökumətində Hərbi nazir olmuş X.Sultanov Qarabağa general-qubernator təyin edildi.* Ermənistan hökuməti Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və X.Sultanovun general-qubernator təyin edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan hökumətinə öz etirazını bildirdi. Andranikin Qarabağa hərbi yürüşü zamanı bu təcavüzü «məsuliyətsiz fəaliyyət» kimi qiymətləndirən,

«Andranik və onun dəstəsinin erməni milli qoşunlarına və orqanlarına heç bir aidiyyətinin olmaması»nı rəsmi bəyan edən və Qarabağa iddia irəli sürməyən Ermənistan hökuməti bu dəfə, necə deyərlər, kartları tam açdı və bu yerlərin «çox hissəsinin Ermənistan ərazisi olması»nı iddia etdi.

Azərbaycan hökuməti dərhal (yanvarın 31-də) Ermənistanın notasına cavab verdi. Notada deyilirdi ki, Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir və Zəngəzur rayonları «Azərbaycanın şəxsiz və ayrılmaz hissəsidir» və Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılmasına Ermənistanın etirazı Azərbaycanın «suverenliyinə qəsdidir, daxili işlərimizə qarışmaq cəhdidir»¹²³.

Azərbaycan hökumətinin belə birmənalı, prinsipial mövqeyi ilə rastlaşan Ermənistan hökuməti Azərbaycana təzyiq göstərmək üçün bütün vasitələri işə saldı. Fevral ayında Ermənistan Britaniya Silahlı Qüvvələrinin Qafqazda Komandanı general Uokerə müraciət edərək, «doktor Sultanovun general-qubernator təyin olunmasına etiraz» bildirdi və «general-qubernatorun səlahiyyətini etibarsız elan etdi».

Uoker Qarabağ məsələsinə dair Ermənistanın notasına cavab vermədi.

Martın 11-də Ermənistanın Xarici işlər naziri Tomsona müraciət etdi.

Ermənistan hökuməti bununla da kifayətlənmədi.

Ermənistanın Azərbaycanda diplomatik nümayəndəsi Bekzedyan və Qarabağ Erməni Milli Şurasının sədri Şahnəzərov general Tomsonun əməkdaşları vasitəsilə Qarabağ general-qubernatorluğu yaradılmasının qarşısını almağa cəhd göstərdilər. Şahnəzərov ingilis polkovniki Şatelvort ilə görüşərək demişdi: «Ümumiyyətlə, Azərbaycan həтта özündə qayda yaratmaq iqtidarında deyil. Onun xalqı bizimlə müqayisədə mədəniyyətsizdir, mədəniləri mədəniyyətsizlərə tabe etmək olmaz».

«Mən razı deyiləm; ermənilər və müsəlmanlar eyni mədəni səviyyədədirlər. Məgər sizin xalq sülh istəmirmi və general-

qubernatorluq yaradılsa, o, asayışı pozma yolunu seçəcək?»¹²⁴ Polkovnikin cavabı belə olmuşdu.

Şahnəzərov şantaj əl atır: «Biz gedib xalqa tabe olmağı (Azərbaycana – T.K.) təbliğ edə bilmərik, bu, satqınlıqdır».

*Şatelvort sərt cavab qaytarır: «Xəbərdarlıq edirəm ki, Azərbaycana və onun general-qubernatorluğuna qarşı hər hansı arzuolunmaz hərəkət İngiltərəyə qarşı çıxmaqdır. Biz... sizi tabe olmağa məcbur edə bilərik»*¹²⁵ (kursiv bizimdir – T.K.).

Şahnəzərova bu da təsir etmir. Deyir ki, X.Sultanov Qarabağa göndərilə, Milli Şura istefa verəcək.

Şatelvort onun sözünü kəsərək qəti deyir: «Mayor ilə getməlisən və qayda-qanunu bərpa etmək üçün orada işləməlisən»¹²⁶.

Beləliklə, Ermənistan hökumətinin etirazı, general Tomsonu ələ almaq cəhdi bir nəticə vermədi.

Tomsonun nümayəndəsi Şatelvort 1919-cu ilin aprelində Bakıdan Şuşaya gedərək, erməni icmasından Azərbaycan Respublikası hakimiyyətini qəbul etməyi, yaxud general A.İ.Denikinin yazdığı kimi, «Sultanovun qanuni hakimiyyəti»ni tanımağı tələb etdi.

Mayın 5-də F.X.Xoyski Tomsonla görüşərək bildirdi: «Ermənilər Qarabağda... bizim hakimiyyətin tanınması əleyhinə yolverilməz təşviqat aparırlar, bu, bizim idarəçilik orqanlarımız üçün olduqca ağır şərait yaradır».

Buna cavab olaraq Tomson bəyan etdi ki, o, «Çalmazyan kimi zərərli şəxslərin sürgün edilməsi haqqında artıq sərəncam vermişdir. Bu günlərdə polkovnik Şatelvort Gorusa gedəcək və Azərbaycan hakimiyyətinə tabe olmayanları itaətə gətirəcəkdir»¹²⁷.

Nəhayət, iyunun 5-də ingilis komandanlığının nümayəndəsi Azərbaycan məmurunun müşayiəti ilə Erməni Milli Şurasının aqressiv üzvlərini Şuşadan çıxarıb Tiflisə sürgün etdi. Ertəsi gün Azərbaycan batalyonu Şuşanın erməni hissəsindəki kazarmalarda yerləşdirildi¹²⁸.

Bu tədbirlər separatçıları sarsıtdı. Şuşada əmin-amanlıq bərpa olundu.

İyunun 5-də yepiskop Məlik Şahnəzərov və digər erməni nümayəndələri X.Sultanovla görüşdülər. Ertəsi gün X.Sultanov şəhərin erməni hissəsində oldu. Mitingə toplaşmış bir neçə yüz erməni Azərbaycan Cümhuriyyətinin hakimiyyətini tanıdıqlarını bildirdi¹²⁹.

Qarabağda gərginliyin azalmasında, qarşılıqlı anlaşmaya nail olunmasında Baş nazir N.Yusifbəyovun Şuşaya səfər etməsinin mühüm əhəmiyyəti oldu.

İyulun 30-da Gəncə qubernatoru X.Rəfibəyovun müşayiəti ilə Şuşaya gələn Baş nazir N.Yusifbəyov və Hərbi nazir S.Mehmandarov erməni kilsəsində duz-çörəklə qarşılandılar. Yepiskop onları azərbaycanca salamladı. Baş nazir Xankəndində Azərbaycan Milli Ordusu qarnizonunun paradını qəbul etdi¹³⁰.

Qarabağ qubernatorunun Şuşada yerləşməsi, onun inamla Qarabağı idarə etməsi, erməni separatçılarını cilovlaması, Azərbaycan Milli Ordusunun hissələrini Şuşanın erməni hissəsində yerləşdirməsi, Azərbaycan Baş nazirinin Şuşaya və Xankəndinə səfəri, Baş nazirin Xankəndində Milli Ordu qarnizonunun paradını qəbul etməsi və s. və i.a. Dağlıq Qarabağın məhz Azərbaycanın tərkibində olmasına, orada yalnız Azərbaycan qanunlarının işləməsinə şəksiz sübutdur.

10. «Müvəqqəti Saziş» haqqında

«Memorandum»un iddiasına görə, «Dağlıq Qarabağ Milli Şurası ilə Azərbaycan hökuməti arasında bağlanan sazişdə tərəflər razılaşdılar ki, Dağlıq Qarabağ haqqında məsələ Paris Sülh Konfransında həll edilməlidir».

Sözügedən sazişin tarixçəsi belədir:

Azərbaycan hökuməti Dağlıq Qarabağ «nümayəndələri ilə bir çox məsələləri bilavasitə həll etmək təşəbbüsü» göstərdi. İyulun 17-də Baş nazir N.Yusifbəyov Azərbaycan parlamentində bildirdi ki, Dağlıq Qarabağdan «nümayəndələr gəlib hökumət ilə müzakirədedirlər. Arada bir o qədər şey qalmamışdır. İşlər sülh ilə həll olunur... Qarabağ ermənilərinin hamısı olmasa da, dördü üç hissəsi... Azərbaycanda olduqlarını

hiss və dərk edərək, özlərini Azərbaycan təbəəsi elan etməyə qərar verirlər»¹³¹.

Bunun ardınca, avqustun əvvəllərində Qarabağ erməni kəndli qurultayının müvəkkilləri, habelə erməni din xadimləri Şuşada Qarabağ general-qubernatoru Xosrovbəy Sultanovla görüşdülər. İki gün davam edən danışıqlar gedişində Dağlıq Qarabağ erməniləri ilə Azərbaycan hökuməti arasında «Müvəqqəti Saziş»in layihəsi hazırlandı. 1919-cu il avqust ayının 15-də Qarabağın erməni kəndlilərinin qurultayı, demək olar, yekdilliklə həmin sazişi bəyəndi. Saziş məsələ Paris Sülh Konfransında həll olunanadək qüvvədə qalmalı idi.

Sazişdə deyilirdi: «*Qarabağın dağlıq hissəsi – ermənilər yaşayan Dizaq, Vərəndə, Xaçın və Çiləberd rayonları özünü müvəqqəti olaraq Azərbaycan Respublikası hüduddarında hesab edir*»¹³² (kursiv bizimdir – T.K.).

Prinsipial xarakterli qərar məhz belə olmuşdu! «Memorandum» sazişin cövhərini təşkil edən bu müddəanı hətta dilə belə gətirməmişdir. Bununla «Memorandum» Dağlıq Qarabağın o zamankı siyasi-ərazi statusu məsələsində BMT-ni aldatmağa cəhd göstərmişdir.

«Müvəqqəti Saziş»i əhali böyük sevinc və ümidlə qarşıladı. Qarabağa sülh, əmin-amanlıq gətirən saziş şərəfinə Şuşada şənliklər keçirildi. Qarabağ ermənilərinin nümayəndə heyəti Bakıya, Baş nazir N.Yusifbəyovun görüşünə gedərək, «Qarabağ məsələsinin dinc yolla həlli»nə görə Azərbaycan hökumətinə dərin minnətdarlıq bildirdi.

Bu sazişin qəbul olunması Ermənistanın Dağlıq Qarabağı «Ermənistan ərazisi» elan etmək siyasətinin iflası demək idi.

Müttəfiq dövlətlərin Zaqafqaziyada Ali Komissarı polkovnik Haskel (ABŞ) Qarabağ məsələsində Azərbaycanın mövqeyini dəstəklədi. O, avqustun axırlarında Bakıda Baş nazir N.Yusifbəyova birmənalı bəyan etdi ki, o, «*Qarabağın, o cümlədən Zəngəzurun qəti olaraq Azərbaycanın olmasını zəruri hesab edir*»¹³³ (kursiv bizimdir – T.K.).

Azərbaycan Cümhuriyyəti Zaqafqaziyada ilk dəfə olaraq milli azlıq problemini – Dağlıq Qarabağ ermənilərinin

hüquqlarının təmin olunmasını dinc yolla, sivil qaydada həll etmək təcrübəsi yaratdı. Bu, elə o zaman düzgün qiymətləndirilmişdi. Tiflis qəzeti «Борьба» (Mübarizə) yazmışdı: «Bu sazişdə iki xalqın düşmənçiliyini dayandırmaq üçün hər halda az da olsa rüseym var... Qarabağda sazişi həyat doğurdu, saziş erməni-müsəlman mübahisəsini qırğınlıqla yox, qarşılıqlı müqavilə yolu ilə həll etməyin ilk ciddi təcrübəsidir»¹³⁴.

İngilis jurnalisti Skotland-Liddel isə Şuşadan Londona yazırdı ki, «Qarabağa sülh gəlib. Ermənilər Azərbaycan hakimiyyətinə tabe olmağa razılaşıblar... Ermənilər mənə deyirlər ki, Şuşada və Qarabağda indiyədək heç bir zaman belə əmin-amanlıq və qayda olmamışdır»¹³⁵ (kursiv bizimdir – T.K.). (İngilis jurnalistinin başqa maraqlı müşahidələri də olub. Məsələn, o yazıb: «İnanıram ki, ermənilərin arasındakı bir neçə siyasi ara qarışıdır, təşviqatçı və tərribatçı təcrid edilsə, erməni özbaşınalığı və çəkişməsi dayanar».)

Lakin Ermənistan Dağlıq Qarabağa iddiasından yenə də əl çəkmədi və Dağlıq Qarabağda tərribatı daha da gücləndirdi.

Ermənistan hökuməti bir məxfi sənəddə «Qarabağın ermənilər məskunlaşan hissələrində erməni idarə sistemi yaratmaq» vəzifəsini başlıca vəzifə elan etdi¹³⁶. Bu məqsədlə İrəvandan Dağlıq Qarabağa «emissarlar və mümkün qədər böyük pul vəsaiti» göndərmək nəzərdə tutulurdu. Emissarlar «səssiz-küysüz», Ermənistanın «hətta adını belə dilə gətirmədən» iş görməli idilər. Dağlıq Qarabağda tərribatçılıq maksimum gizli şəkildə aparılmalı, elə təsəvvür yaradılmalı idi ki, Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrdə güya Ermənistanın heç bir əli və iştirakı yoxdur, orada gedən bütün proseslər Qarabağın yerli əhalisinin öz təşəbbüsüdür, öz işidir.

Həmin taktika Dağlıq Qarabağda dönmədən həyata keçirilirdi. 1922-ci ildə Tevodrosun yazdığına görə, Ermənistan hökuməti 1919-cu ilin axırlarında Dağlıq Qarabağı «azad etmək üçün» 19 milyon manat pul ayırdı. Emissarlar həmin pulla İrəvandan gəldikdən sonra Dağlıq Qarabağda «azadlıq» qarışıqlığı başlandı və emissarlar Qarabağ kəndlilərini öz avantüralarına cəlb etməyə

girişdilər¹³⁷.

1920-ci il martın 22-dən 23-ə keçən gecə – Novruz bayramı gecəsi Ermənistanın bilavasitə təhriki və iştirakı ilə Dağlıq Qarabağda Azərbaycan hakimiyyətinə qarşı genişmiqyaslı silahlı qiyam təşkil edildi. Eyni vaxtda və qəflətən Şuşada, Xankəndində və bir sıra başqa məntəqələrdə yerləşmiş Azərbaycan milli qoşun hissələrinə hücum edildi. Professor L.Xurşudyanın 1989-cu ildə yazdığına görə, «*tezliklə İrəvandan Dro və Qafandan Njde öz qoşun hissələri ilə üsyançılara köməyə gəldilər*»¹³⁸ (kursiv bizimdir – T.K.).

Lakin qiyamçılar Azərbaycan əsgərlərinin ciddi müqaviməti ilə üzləşdilər. Qiyamın ertəsi günü Şuşadakı Azərbaycan əsgərləri Şuşanı silahlı dəstələrdən təmizlədilər. Xankəndindəki əsgəri hissəyə hücum da dəf edildi. Erməni qiyamçıları ağır itki ilə geri çəkildilər. Əsgəranda isə düşmən uğur qazandı. Dəli Qazarın 4 min nəfərlik qoşunu Əsgərani tutdu. Şuşaya yol bağlandı.

Qarabağın dağlıq hissəsinin özünü Azərbaycan hüduqlarında hesab etməsi haqqında 1919-cu il avqust ayının 15-də imzalanan sazişi erməni separatçılarının xaincəsinə pozub qiyam təşkil etmələri və Ermənistanın İrəvandan Qarabağa qoşun göndərməklə hərbi müdaxiləyə başlaması Azərbaycan xalqını Vətənin müdafiəsinə qaldırdı. Azərbaycanın hər yerindən çoxsaylı könüllülər öz silahları ilə Qarabağa axışmağa başladılar. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, həmin günlərdə Zaqatala imamı Nurulla Əfəndinin təşəbbüsü ilə şəhərdə 200 nəfərdən ibarət könüllülər dəstəsi təşkil edilib cəbhəyə yola salınmışdı¹³⁹.

Azərbaycanın qoşun hissələri zəruri hazırlıq tədbirləri görəndən sonra Əsgəran istiqamətində qəti hücumu keçdilər. Aprelin 2-də Əsgəran azad edildi. Düşmən ordusu darmadağın edildi. Dəli Qazar öldürüldü.

Ertəsi gün qoşun hissələrimiz döyüşsüz Xankəndinə, aprelin 8-də isə Şuşaya daxil oldular.

Həmin gün general Həbib Səlimov Şuşadan Müdafiə naziri Səmədağa Mehmandarova belə bir teleqram vurdu: *Sizin*

yaratdığımız «rəşadətli qoşunlar döyüşlərdə mətinləşmiş köhnə hissələrə xas olan şücaətlə vuruşdular»¹⁴⁰. Aprelin 27-də o, Şuşadan Bakıya belə bir teleqram da göndərdi: «Bilmirəm Zəngəzura hərəkəti davam etdirimmi...»¹⁴¹ (kursiv bizimdir – T.K.).

Həmin günlər Azərbaycan Cümhuriyyətinin son günləri idi. Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi nəticəsində aprelin 28-də Azərbaycan Cümhuriyyəti devrildi, Azərbaycan sovet respublikası elan olundu. Həmin günlərdə Dağlıq Qarabağın Taqavard kəndində «Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinin doqquzuncu qurultayı» keçirilir. Qurultay qərara alır:

«1.Azərbaycan qoşunlarının Qarabağın dinc erməni əhalisinə mütəşəkkil hücumu, Şuşada və kəndlərdə əhalini qırması ilə əlaqədar olaraq, Qarabağın yeddinci qurultayı adından Azərbaycan hökuməti ilə bağlanan saziş Azərbaycan hökuməti tərəfindən pozulmuş hesab edilsin.

2.Dağlıq Qarabağın ayrılmaz hissə kimi Ermənistan Respublikasına birləşdirilməsi elan olunsun»¹⁴².

(Bir də xatırladaq: 1919-cu ilin avqustunda bağlanan həmin sazişlə Dağlıq Qarabağ özünü «müvəqqəti olaraq Azərbaycan Respublikasının hüduqlarında hesab etmişdi». Sazişi Azərbaycan deyil, erməni tərəfi pozmuşdu.)

Bu qərara istinad edən L.Xurşudyan aşağıdakı nəticəyə gəlir: «Beləliklə, biz görürük ki, Dağlıq Qarabağ Müsavat Azərbaycanının tərkibində olmamışdır. Dağlıq Qarabağ 1918-ci il mayın axırlarından 1920-ci ilin aprelinədək, yəni Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulanadək müstəqil olmuşdur»¹⁴³. K.Mikaelyan da həmin fikirdədir: Dağlıq Qarabağ «1918-ci il mayın axırlarından 1920-ci ilin aprelinədək müstəqil olmuşdur». Görünür, bu fikri Mikaelyan Xurşudyardan əxz edib.

Başqa bir müəllifin (V.Evoyan) qənaəti belədir: Həmin qərarla «1920-ci ilin aprelinədə, yəni Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması ərəfəsində Arsax Ermənistanla yenidən birləşdi»¹⁴⁴.

«Армянский вестник» (Erməni müjdəçisi) isə belə bir

fikirdədir: «Dağlıq Qarabağ Ermənistan Respublikasının tərkibində olmuşdur».

Göründüyü kimi, erməni müəllifləri Dağlıq Qarabağın statusu haqqında müxtəlif, hətta biri digərini rədd edən fikirlər söyləyirlər. Bu fikirlərin hamısı əsassız, qeyri-ciddi və uydurma fikirlərdir.

1919-cu il avqust ayının 15-nə qədər olan dövrdə Dağlıq Qarabağ *de-facto* Azərbaycan Cümhuriyyətinin tərkibində idi. Avqustun 15-də Dağlıq Qarabağın erməni qurultayı ilə Azərbaycan hökuməti arasında bağlanan «Müvəqqəti Saziş» Dağlıq Qarabağın faktiki olaraq Azərbaycan Cümhuriyyətinin tərkibində olmasını hüquqi cəhətdən təsdiqlədi.

1920-ci il aprelin 29-da erməni qurultayı Dağlıq Qarabağın Ermənistanla «yenidən birləşməsi» haqqında qərar qəbul etdikdən sonra da Dağlıq Qarabağın statusunda heç bir dəyişiklik baş verməmişdi. Sənədlər sübut edir ki, heç bir şəkildə Dağlıq Qarabağ Ermənistanla «yenidən birləşməmişdi». Dağlıq Qarabağ siyasi, iqtisadi, hüquqi və inzibati cəhətdən Azərbaycanın tərkibində qalmaqda davam etmişdi. Bir günlüyə də Dağlıq Qarabağ Ermənistanın tərkibinə daxil olunmamışdı və bircə gün də olsun İrəvan Dağlıq Qarabağı idarə etməmişdi. Hətta Ermənistan hökuməti, Ermənistan parlamenti həmin qərara heç bir rəsmi münasibət də bildirməmişdi. Qərar kağız üzərində qalmışdı.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağın 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan tərkibində olmaması, yaxud onun müstəqil olması, yaxud Dağlıq Qarabağın Ermənistan Respublikasının tərkibində olması haqqında iddialar həqiqətdən uzaqdır. Eynilə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ üzərində suverenliyinin olmaması və Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulması ərəfəsində «Arsaxın Ermənistanla yenidən birləşməsi» haqqındakı iddia da uydurmadır.

Ermənistanın Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq cəhdləri, Azərbaycana ərazi iddiaları irəli sürməsi vaxtilə elə şəxsiz həqiqət idi ki, keçmiş SSRİ məkanında, demək olar, əksər müəlliflər, o cümlədən erməni müəllifləri də bunu etiraf

etmişdilər. Məsələn, 1926-cı ildə nəşr edilmiş «Большая Советская Энциклопедия» (Böyük Sovet Ensiklopediyası) yazırdı: «Daşnaklar... Gürcüstanın tərkibinə daxil olan Axalkələk və Borçalı ərazilərinə və Azərbaycanın tərkibinə daxil olan Qarabağa, Naxçıvan diyarına, böyük Yelizavetpol quberniyasının cənub hissəsinə yiyələnmək iddiasında olduqlarını bildirdilər. Həmin əraziləri zorla ilhaq etmək cəhdləri Gürcüstanla müharibəyə (dekabr 1918) və Azərbaycanla uzun, qanlı mübarizəyə səbəb oldu. Nəticədə mübahisəli rayonların əhalisi 10-30% azaldı və bir sıra yaşayış məntəqələri, sözün əsl mənasında, yerlə-yeksan edildi. Daşnak partizanlarının möhkəm qərar tutduqları Qarabağda xüsusilə amansız mübarizə gədirdi...».

Bəlkə, o zaman, yaxud sonra kimsə, məsələn, erməni tarixçiləri bu ensiklopediyanın həmin obyektiv, tarixi həqiqəti düzgün əks etdirən fikrini təkzib ediblər? Əsla, yox. Əksinə, erməni tarixçilərinin özləri həmin fikri təsdiq edib təkrarlayıblar. 1983-cü ildə Moskvada nəşr olunmuş «Гражданская война и военная интервенция в СССР» (Vətəndaş müharibəsi və SSRİ-yə hərbi təcavüz) adlı ensiklopediyada deyilir: «Daşnaklar Gürcüstan burjua respublikasının tərkibinə daxil olan Axalkələk və Borçalı ərazilərinə və Azərbaycan burjua respublikasının tərkibinə daxil olan Qarabağa, Naxçıvan diyarına və Yelizavetpol quberniyasının cənub hissəsinə iddia irəli sürdülər».

Kimin Dağlıq Qarabağa iddia irəli sürməsi haqqında tarixi həqiqət həmin ensiklopediyaların yazdıqlarındadır.

Həqiqət Ermənistanın sonuncu Baş naziri Vrasyanın etirafındadır: «Biz Ermənistanı qonşularımızla sonsuz müharibələr meydanına çevirdik».

Həqiqət 1920-ci ilin apreliyində Qarabağ erməni təhsil müəssisələri müfəttişi R.Şahnəzərovun Şuşadan Bakı erməni yepiskopu Baqrata yazdığındadır: «Qarabağın səadəti Araratın agentlərinin əməlləri ilə məhv edilmişdir. Yuxarı Qarabağ ermənilərinin bədbəxtliyi üçün bütün məsuliyyət Daşnak hökumətinin üzərinə düşür. Daşnak dəstələrinin hərbi

kazarmalara və gözətçi məntəqələrinə alçaq və xain basqını Şuşada, Xankəndində və deyilənə görə, bütün xətt boyu eyni vaxtda baş vermişdi.

Yepiskop həzrətləri, bunu bütün həmyerlilərimizə bildirmək Sizin borcunuzdur. Bədbəxtliyin qarşısını almaq üçün gördüyümüz bütün işlər daşnakların alçaqlığı və siyasi axmaqlığı ilə puç oldu. Bizim dinc yaşayışımızı pozub məhv edənləri erməni xalqı tanınmalıdır. Qarabağ qanlı hadisələr dairəsindən kənar qalmalıydı, qala bilərdi və əgər daşnakların avantürası olmasaydı, şübhəsiz, qalardı.

Bütün namuslu işçilər: ermənilər və müsəlmanlarla birlikdə bütün gücünüzü bədbəxtliyin qarşısını almağa verin. Erməni xalqının düşmənlərinə – gözəl və dinc Qarabağı məhv edən daşnaklara lənət olsun»¹⁴⁵.

11. Sovetlər və Dağlıq Qarabağ

Ermənistanın iddiasına görə, «Dağlıq Qarabağ regionu heç bir zaman Azərbaycanın tərkibində olmamışdır. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibinə 1921-ci ildə zorla daxil edilmişdir».

Biz bu iddianın əsassız olması barədə yuxarıda material vermişik.

Burada isə Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra olan vəziyyəti göstərməyə çalışacağıq.

Sovet Rusiyası beynəlxalq normaları kobudcasına pozaraq, müharibə elan etmədən Azərbaycana XI Qızıl Ordu hissələrini yeritdi və Azərbaycanı yenidən işğal etdi. Müstəqilliyi Paris Sülh Konfransının Ali Şurası tərəfindən və bir sıra dövlətlər tərəfindən artıq tanınmış Azərbaycan Cümhuriyyəti zorla devrildi. Aprelin 28-də Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası elan olundu.

Azərbaycan Sovet hökuməti dərhal Dağlıq Qarabağ məsələsinə prinsipial münasibət bildirdi. Aprelin 30-da Azərbaycan Sovet hökuməti Ermənistan hökumətinə nota göndərdi. Ermənistan hökumətindən Qarabağ və Zəngəzur ərazilərini Ermənistan qoşunlarından təmizləmək, öz sərhədlərinə çəkilmək və millətlərarası qırğını dayandırmaq tələb edildi. Əks təqdirdə Azərbaycan özünü Ermənistanla müharibə vəziyyətində

hesab edəcəkdi. Notaya üç gün ərzində cavab verilməliydi. Eyni zamanda XI Qızıl Ordu komandanlığı Ermənistan hökumətindən «Sovet Azərbaycanında hərbi əməliyyatları dərhal dayandıрмаğı və qoşunlarını onun sərhədlərindən çıxarmağı» tələb etdi. Bu tələbə teleqram alınan vaxtdan etibarən 24 saat ərzində əməl olunmalıydı.

Ermənistan hökuməti bu ciddi xəbərdarlıqları nəzərə almaya bilməzdi. Bir erməni qəzetinin («Nor Xosk») «quldur» adlandırdığı Dronun qoşunu Dağlıq Qarabağı tərک etməyə məcbur oldu.

Azərbaycan Sovet Respublikası qurulduqdan bir neçə gün sonra Qarabağda da Sovet hakimiyyəti elan olundu. Dağlıq Qarabağda bu yeni şəraitlə əlaqədar yerli daşnak başçılarından birinin Yerevana verdiyi məlumatla görə, «erməni kəndliləri bizim (daşnakların – T.K.) hakimiyyətimizi tanımaqdan imtina etdilər». İyunun ortalarında Rusiya K(b)P MK Qafqaz Bürosunun rəhbəri Orconikidze Qarabağa gedərək, yerli əhəlinin: həm azərbaycanlıların, həm də ermənilərin siyasi əhval-ruhiyyəsi ilə şəxsən tanış oldu. Həmin təəssüratla da o, iyunun 19-da RSFSR Xalq xarici işlər komissarı Çiçerinə teleqramla bildirdi ki, Qarabağ və Zəngəzur «özlərini Azərbaycan Sovet Respublikasının hissəsi hesab edirlər»¹⁴⁶.

Həmin vaxt RSFSR ilə Ermənistan Respublikası arasında müqavilə bağlamağa hazırlıq gədirdi.

İyunun axırlarında Orconikidze Rostovda olarkən Moskvaya gedən Ermənistan nümayəndə heyəti ilə görüşür. Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan məsələləri müzakirə olunur. Nümayəndə heyəti Orconikidzeyə bildirir: «...əgər Azərbaycan Şərur-Dərələyəz qəzasından və Naxçıvan rayonundan imtina etsə (Ermənistanın xeyrinə – T.K.), erməni nümayəndə heyəti Qarabağla Zəngəzurun dərhal Azərbaycana birləşdirilməsinə razı olar»¹⁴⁷ (kursiv bizimdir – T.K.).

Bu bərdə Orconikidze Rostovdan teleqramla Leninə, Stalinə və Çiçerinə xəbər verir, həm də öz fikrini bildirir ki, Qarabağ və Zəngəzur Azərbaycana birləşdirilməlidir; «...orada muxtariyyət elan edərək... məsələnin başqa cür həlli bizim vəziyyətimizi

*Azərbaycanda laxladar, Ermənistanda isə heç bir şey qazanmır»*¹⁴⁸ (kursiv bizimdir – T.K.).

Daha sonra Orconikidze yazırdı: «Yaxşı başa düşürəm. Ola bilsin, müəyyən siyasi şəraitdə Ermənistan bizə lazım ola bilər. Necə lazım bilirsinizsə, elə də həll edin. Bizə hər nə göstəriş verilsə, yerinə yetirəcəyik. Lakin, icazə verin, nəzərinizə çatdıraq ki, *Azərbaycana belə münasibət bizi Azərbaycanın geniş kütlələrinin gözündə ləkələyəcəkdir»*¹⁴⁹ (kursiv bizimdir – T.K.).

Görünür, Moskvada Dağlıq Qarabağa dair hansısa başqa plan cızılırmış. Planın konkret olaraq nədən ibarət olması hələ tam aydınlaşdırılmayıb. «Azərbaycana belə münasibət» nədən ibarət imiş? Bunu Orconikidze açıqlamayıb. Ancaq Orconikidzenin yenə Rostovdan Çiçerinə başqa bir teleqramı onu deməyə əsas verir ki, Moskva Qarabağı və Zəngəzuru «mübahisəli ərazi» elan etmək fikrində olub. Həmin teleqramda deyilir: «Ermənistanla Azərbaycan arasındakı mübahisəli vilayətlər haqqında teleqramlarınızı yalnız bu gecə almışam... Əgər həmin yerlər (Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan – T.K.) mübahisəli qalarsa, onları türklər danışıqsız tutacaqlar».

Sonra Orconikidze Dağlıq Qarabağ məsələsi barədə öz mövqeyini təkrar edir: «Mənim fikrim – Qarabağ və Zəngəzur dərhal Azərbaycana birləşdirilməlidir. Mən Azərbaycanı həmin vilayətlərə muxtariyyət verməyə məcbur edərəm («məcbur edərəm!» – T.K.). Lakin təşəbbüsü Azərbaycan etməlidir, bu, heç bir vəchlə müqavilədə (RSFSR-Ermənistan müqaviləsində – T.K.) qeyd olunmamalıdır».

Orconikidze Bakıya Azərbaycan SSR XKS-nin sədri Nərimanova zəng çalır: «Qarabağ və Zəngəzur barəsində indicə Çiçerinlə danışdım. *Təklif edirəm, həmin vilayətlər dərhal və danışıqsız Azərbaycana birləşdirilsin* (kursiv bizimdir – T.K.), siz başqa vilayətlərə (Naxçıvan – T.K.) iddialarınızdan əl çəkin və Dağlıq Qarabağa və Zəngəzura muxtariyyət verin, özü də muxtariyyət verilməsi məsələsi sülh müqaviləsində (RSFSR-Ermənistan müqaviləsi – T.K.) əsla göstərilməməlidir, təşəbbüsü yalnız siz etməlisiniz»¹⁵⁰.

Nərimanov Qafqaz Bürosu üzvü Mdivani, AKP MK üzvü

Mikoyan və Ermənistan KP MK üzvü Nuricanyan ilə birlikdə Çiçerinə və Vladiqafqazda olan Orconikidzeyə teleqram göndərir.

Teleqramda deyilir:

–«*Qəti bəyan edirik ki, artıq Sovet Azərbaycanının tərkibinə daxil olmuş guya mübahisəli Zəngəzur və Qarabağ mübahisəsiz Azərbaycan ərazisidir və bundan sonra da Azərbaycan hüddudlarında olmalıdır*» (kursiv bizimdir – T.K.).

–«Culfa və Naxçıvan rayonları tamamilə müsəlmanların məskunlaşdığı yerlərdir, bir ildən artıqdır ki, daşnak hökumətindən öz güclərilə müdafiə olunurlar. ...həmin yerlər bizim qoşunlar tərəfindən tutulmalı və Azərbaycana birləşdirilməlidir»¹⁵¹.

Deməli, Nərimanov Orconikidzenin başlıca tələbini – Naxçıvandan imtina tələbini rədd edir və təkid edir ki, Naxçıvan Azərbaycana birləşdirilsin.

Bu da aydın olur ki, Dağlıq Qarabağa Azərbaycan tərkibində muxtariyyət vermək ideyası Orconikidzeyə məxsusdur. Hadisələrin sonrakı inkişafı, o cümlədən Çiçerinin iyunun 29-da Leninə göndərdiyi məktub göstərir ki, Çiçerin «mübahisəli ərazilər» adlandırılan məsələdə Azərbaycan rəhbərliyinin mövqeyi ilə hesablaşmamışdır. Yəqin, Ermənistana xüsusi rəğbət bəsləyən Çiçerin Naxçıvandan imtina etmək şərtilə, Dağlıq Qarabağ və Zəngəzurun «dərhal və danışıqsız Azərbaycana birləşdirilməsi» haqqında Orconikidzenin təklifinə də etinasız yanaşmışdır. Ola bilsin, Nərimanovla Çiçerinin şəxsi münasibətlərindəki gərginlik, habelə RSFSR Xalq xarici işlər komissarının müavini Qaraxanın (Qaraxanyan) öz komissarı Çiçerinə təsiri Çiçerində Azərbaycana mənfi münasibət formalaşdırmışdı.

İyulun 10-da Azərbaycan K(b)P MK Bürosu Dağlıq Qarabağ Partiya Komitəsinin katibi A.Qaragözovun(yanın) Qarabağ haqqında məruzəsini müzakirə edir. Məruzədə deyilir: «Dro öz dəstəsilə Qarabağdan Zəngəzura qaçmışdır... Birinci növbədə qaçqınlar məsələsini həll etmək lazımdır, çünki erməni qaçqınlar Ermənistana qayıtmağa razı deyil».

Həmin gün Nərimanov, Qafqaz Bürosunun üzvü Mdivani,

Azərbaycan KP MK üzvləri Mikoyan, Naneyşvili, XI Qızıl Ordu Hərbi İnqilabi Şura üzvləri Vesnik, Levandovski və Mixaylov RK(b)P MK-ya «Zəngəzur və Qarabağ məsələsinə dair vahid fikir» bildirirlər:

1.«*Qarabağ Müsavat hökuməti dövründə bütünlüklə Azərbaycan tərkibində olmuşdur*» (kursiv bizimdir – T.K.). Xatırladılmışdır ki, hələ o zaman – 1919-cu ilin avqustunda Qarabağ ermənilərinin kəndli qurultayı Dağlıq Qarabağı Azərbaycan hüduqlarında hesab etmişdi.

2.«Qarabağ və onun dağlıq hissəsi... get-gedə sovet quruculuğunun dayağı olur».

3.«*Zəngəzur və Qarabağın neytrallaşdırılması, yaxud daşnaklara verilməsi... xəyanət sayılacaqdır* («xəyanət sayılacaqdır!» – T.K.)... *Keçmiş gözlənilməz dönüşü və Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanı əvvəlki sərhədləri hüduqlarında saxlamağa qadir olmamasını müsəlman kütlələri satqınlıq, ermənipərəstlik, yaxud Sovet hakimiyyətinin zəifliyi hesab edəcəklər*» (kursiv bizimdir – T.K.).

4.«Azərbaycanın Qızıl Ordu himayəsində olan və ermənilərə və gürcülərə paylanan mələzə çevrilməməsi naminə biz Qarabağ və Zəngəzur məsələlərində Mərkəzi tərəddüd etməkdən çəkindiririk»¹⁵².

Orconikidzenin hər halda bu «vahid fikir»dən xəbəri olardı. Lakin o bunu nəzərə almamış və RSFSR-in Ermənistanla nümayəndəsi Leqran ilə birlikdə («Leqran ilə birlikdə!» – T.K.) iyulun 14-də Bakıdan Çiçerinə aşağıdakı məzmununda teleqram göndərmişdi: «Məsələni Azərbaycanı qismən təmin edə biləcək belə bir qaydada həll etməyi zəruri sayırıq: Qarabağ tamamilə və danışıqsız Azərbaycana birləşdirilir. Zəngəzur mübahisəli elan olunur. Qalan vilayətlər (Naxçıvan – T.K.) Ermənistanla qalır»¹⁵³.

İyulun 15-də AK(b)P MK Bürosu Orconikidze və Leqranın iştirakı ilə «Ermənistanla sülh haqqında məsələ»ni müzakirə edir. İclasın stenoqrafik yazısı yoxdur. Ona görə məsələnin nə ilə əlaqədar müzakirəyə qoyulması, iclas iştirakçılarının konkret mövqeləri, orada gedən fikir mübadiləsi və mübarizə haqqında qəti fikir söyləmək imkan xaricindədir. Yalnız Bürodə qəbul

olunan qərarı izah etməklə kifayətlənməli oluruq.

Qərarın tam mətni belədir:

«1. *Qarabağla Zəngəzur Azərbaycana birləşdirilməlidir* (kursiv bizimdir – T.K.).

2. Naxçıvandan və başqalarından imtina etməli, (həmin yerlərin) rus qoşunları tərəfindən işğal olunmasını təklif etməli.

3. Ermənistanda vəziyyət haqqında tam informasiya alanadək, sülh imzalamamaq yolu Leqrana təklif olunsun.

4. Danışıqlar zamanı bütün hərbi əməliyyatları dayandırmaq Ermənistana təklif olunsun»¹⁵⁴.

Ehtimal etmək olar ki, iclasda Orconikidze Zəngəzuru mübahisəli elan etmək tələbində israr edib. Lakin həmin tələb qəbul olunmayıb.

Ehtimal etmək olar ki, Naxçıvandan imtina edilməsi haqqında təklifin müəllifi Orconikidze olmuşdur və məhz onun təzyiqi ilə də həmin təslimçi bənd qəbul edilmişdir.

Onu da ehtimal etmək olar ki, məhz Nərimanovun təkidi ilə Naxçıvanın Sovet qoşunları tərəfindən tutulması haqqında qərar qəbul edilib.

Çiçerinin rəhbərliyi altında tələsik Ermənistanla müqavilə layihəsi hazırlanmışdı. Həmin müqavilə layihəsində Azərbaycanın bütövlüyünə qəsd edilmiş və Naxçıvanla Zəngəzurun Ermənistana verilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Azərbaycan əleyhinə bu sövdələşmədən Nərimanov xəbərdar olmuşdu.

AK(b)P MK Siyasi Bürosunun noyabrın 4-də Stalin və Orconikidzenin iştirakı ilə keçirilən iclası, ehtimal ki, Nərimanovun səyi və təkidi ilə qərara almışdı: «Naxçıvanın və Zəngəzurun Ermənistana verilməsi təklif olunan maddə (RSFSR-Ermənistan müqaviləsinin layihəsindəki maddə – T.K.) nə siyasi, nə də strateji cəhətdən sərfəlidir»¹⁵⁵.

Bununla Naxçıvandan imtina etmək barədə AK(b)P MK-nın 15 iyul tarixli qərarı, faktiki olaraq, ləğv edildi. Gözləmək olardı ki, Stalinin iştirakı ilə qəbul edilən bu qərarla, Naxçıvan və Zəngəzur barəsində Azərbaycan rəhbərliyinin və Stalinin rolu nəzərə alınmaqla, Moskvanın mövqeyi qəti müəyyənləşdi. Lakin

noyabrın 9-da Bakıda Stalin Naxçıvan barəsində ona verilən suala cavab olaraq bildirdi ki, «Zəngəzurun və Naxçıvanın kimə məxsus olması barədə deməliyik ki, onları indiki Ermənistan hökumətinə vermək olmaz, lakin orada Sovet hakimiyyəti qurulsa, vermək olar»¹⁵⁶.

Bu ikili mövqe Stalinin taleyüklü məsələyə necə konyuktur və yüngül yanaşmasını göstərir, həm də Stalinin Naxçıvan məsələsinin Ermənistanın əleyhinə həllində guya «ən qaba təzyiq» etməsi barədə iddianı təkzib edir.

Ən başlıcası, Stalinin belə cavabı Orconikidzeyə və başqalarına əsas verirdi ki, sabah Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulanda Naxçıvanın və Zəngəzurun Ermənistana verilməsi məsələsini yenidən irəli sürsünlər.

Belə də oldu. Ermənistanda Sovet hakimiyyəti elan olunması münasibətilə Azərbaycan K(b)P MK noyabrın 30-da qərar qəbul etdi. Noyabrın 4-də qəbul olunmuş qərara zidd olaraq, Zəngəzurun Ermənistana verilməsi elan edildi.

30 noyabr tarixli qərarla Naxçıvan məsələsinə toxunulmamışdı. Lakin həmin qərar əsasında hazırlanıb dekabrın 1-də Nərimanov tərəfindən elan edilən bəyannamədə Zəngəzurla yanaşı «Naxçıvan qəzası ərazisinin Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsi» olması bildirildi.

Bu, Naxçıvan barəsində Nərimanovun mövqeyinə, yeritdiyi xəttə tamamilə zidd idi. Bəlkə, Nərimanovun bəyannaməsi qəzetdə dərc olunanda (dekabrın 2-də) səhv buraxılıbmış? Həmin halda Nərimanov səhvi təkzib edərdi. Bəlkə, Orconikidze və başqaları əlavə bir qərar qəbul edərək, Nərimanovu həmin addımı atmağa vadar ediblərmiş? İstisna etmirəm. Bəlkə, Moskvadan kim isə, məsələn, Stalin Nərimanova deyibmiş ki, beynəlmiləlçilik naminə Naxçıvanı Ermənistanınkı elan et, sabah Ermənistan proletar beynəlmiləlçiliyi naminə Naxçıvanı Azərbaycanınkı elan edər?

Hər halda, bir maraqlı fakt var. Nərimanovun həmin bəyannaməsinin 27-ci günü, yəni dekabrın 27-də Ermənistan İnkilab Komitəsi belə bir dekret verir: «Sovet Azərbaycanı təntənəli aktla (1 dekabr tarixli bəyannamə – T.K.) Azərbaycan və

Ermənistan arasında mübahisələrə son qoymuş... və Naxçıvanı Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsi elan etmişdir. Lakin Ermənistandakı Sovet hakimiyyəti... öz gücünü yalnız xalqın, o cümlədən Naxçıvan əhalisi zəhmətkeşlərinin açıq ifadə olunmuş iradəsində görür». Ermənistan İnqilab Komitəsi Naxçıvan əhalisinə təklif edir ki, özü öz yolunu seçsin, Ermənistanla Naxçıvan zəhmətkeşləri arasında arzuolunan qarşılıqlı əlaqələr haqqında özünün aydın ifadə olunmuş mütəşəkkil rəyini bildirsin.

Ermənistanın bu gözlənilməz addımının səbəbləri barədə ixtiyarımızda heç bir sənəd yoxdur. Lakin anlamaq çətin deyildir ki, hansısa razılışma olmasaydı, yaxud Ermənistana hansısa güclü təzyiq edilməsəydi, Ermənistan heç bir zaman öz xoşuna Naxçıvan haqqında belə bəyanat verməzdi.

1921-ci ilin əvvəllərində Naxçıvanda referendum keçirildi. Əhalinin 90%-dən çoxu Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasına səs verdi.

Deməli, Naxçıvan əhalisinin öz iradəsi və Ermənistan hökumətinin razılığı ilə Naxçıvanın Azərbaycan tərkibində qalması məsələsi həll edildi. 1921-ci il martın 16-da Moskvada RSFSR ilə Türkiyə arasında bağlanan müqavilə artıq baş vermiş faktı təsdiq etdi. Rusiya və Türkiyə Naxçıvanın Azərbaycanın protektoratı altında muxtariyyətə malik olmasını təsbit etdi.

Naxçıvanın bu statusu digər bir beynəlxalq müqavilədə də – Rusiya, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın 1921-ci il oktyabr ayının 13-də imzaladıqları Qars müqaviləsində də təsdiqləndi.

Müqavilənin V maddəsində deyilir ki, Türkiyə hökuməti və Sovet Azərbaycanı və Ermənistanı hökumətləri razılığa gəlirlər ki, Naxçıvan vilayəti Azərbaycanın himayəsi altında olan muxtar ərazidir.

12. 1920-ci ildə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağa «hər cür iddiadan imtina etməsi» məsələsi haqqında

«Memorandum»da qeyd edildiyinə görə, «Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonrakı gün Azərbaycan iki dəfə: 30 noyabr və 1 dekabr 1920-ci ildə bütün mübahisəli ərazilərə,

o cümlədən Dağlıq Qarabağa hər cür iddiadan imtina etdiyini rəsmi bəyan etdi. 4 iyul 1921-ci ildə RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun plenumunda Dağlıq Qarabağı Azərbaycan tərkibinə daxil etmək haqqında Azərbaycanın təklifi rədd edildi... Lakin 5 iyul 1921-ci ildə RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun plenumu Stalinin təzyiqi ilə müzakirəsiz və səsə qoyulmadan Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibinə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etdi».

Burada barəsində söhbət gedən 4 məsələnin 4-ü də əksinə verilib, 4-ü də saxtalaşdırılıb.

1)Azərbaycan K(b)P MK-nın 30 noyabr tarixli qərarında Dağlıq Qarabağ haqqında deyilir: «Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir»¹⁵⁷.

Deməli, 30 noyabrda Azərbaycanın Dağlıq Qarabağdan imtina etməsi haqqındakı iddia tamamilə uydurmadır.

2)Həmin qərar əsasında Nəriman Nərimanov dekabrın 1-də hökumət bəyannaməsini elan etdi. Orada 30 noyabr tarixli qərarın Dağlıq Qarabağ haqqında prinsipial müddəası aşkarlandı: «Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə öz müqəddəratını tam təyin etmək hüququ verilir»¹⁵⁸.

Deməli, erməni tərəfi 1 dekabr bəyannaməsini də saxtalaşdırmışdır.

Bəyannamə dekabrın 2-də, yəni elan edildiyi günün səhəri Bakıda «Коммунист» (Kommunist), dekabrın 3-də isə «Бакинский рабочий» (Bakı fəhləsi) qəzetində dərc olunub. Həmin bəyannamə 1957-ci ildə Yerevanda çap olunmuş «Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabı və Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi» adlı sənədlər məcmuəsinə də daxil edilib. Demək vacibdir ki, Yerevanda bu bəyannamə ixtisar edilmədən, üç nöqtəsiz və Ermənistan Dövlət Arxivində saxlanan surətinə istinadla və onun ilk dəfə Bakıda 2 dekabr 1920-ci ildə «Коммунист» qəzetində işıq üzü görməsi göstərilməklə çap olunub. Bəyannamənin Yerevanda çap edilmiş mətnində də açıq-aydın deyilir: «Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə öz müqəddəratını tam təyin etmək hüququ verilir».

Bir sözlə, «Memorandum» həm 30 noyabr qərarının, həm də 1 dekabr bəyannaməsinin Dağlıq Qarabağ haqqında eyni məzmunlu müddəasını tamamilə saxtalaşdırmış və beləliklə, BMT-yə yalan məlumat vermişdir.

3)Erməni müəlliflərinin fikrinə görə, guya «Azərbaycan rəhbərliyi RK(b)P MK Qafqaz Bürosu qarşısında Dağlıq Qarabağı Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsi hesab etmək barədə çıxardığı qərarını dəyişdirmək məsələsi qaldırmışdı».

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan hökumətinin 1 dekabr bəyannaməsində Dağlıq Qarabağ Ermənistanın ayrılmaz hissəsi elan olunmamışdı. Bu barədə Azərbaycan hökumətinin, yaxud AK(b)P MK-nın heç bir ayrıca qərarı da olmamışdı. Ona görə də Azərbaycan rəhbərliyi özünün mövcud olmayan qərarı barəsində Qafqaz Bürosu qarşısında məsələ qaldıra bilməzdi və qaldırmamışdı. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibində idi, orada Azərbaycanın qanunları işləyirdi. Dağlıq Qarabağın hakimiyyət və partiya orqanları Bakıya tabe idi, Bakıdan idarə olunurdu. Azərbaycan nə üçün Dağlıq Qarabağın ərazi mənsubiyyəti haqqında məsələ qaldırmalıydı? Deməli, Azərbaycan rəhbərliyinin guya «qərarını dəyişdirmək» haqqında məsələ qaldırması barədə iddia da uydurmadır.

Qafqaz Bürosunda Dağlıq Qarabağ məsələsinə qayıdışın tarixçəsi belədir:

Qafqaz Bürosu Azərbaycanla Ermənistan arasında sərhəd məsələsini müzakirə edəndə Ermənistan hökuməti Dağlıq Qarabağın ərazi mənsubiyyəti haqqında məsələ qaldırır. Azərbaycan hökuməti deyil, məhz Ermənistan hökuməti həmin məsələni qaldırır!

Dağlıq Qarabağa sahib olmaq uğrunda Ermənistan yeni genişmiqyaslı mübarizəyə başlayır.

1921-ci il iyun ayının 3-də Qafqaz Bürosu qərara alır:

«5.Ermənistan hökumətinin bəyanatında Dağlıq Qarabağın Ermənistana mənsub olmasını göstərmək...» Həmin qərar Azərbaycanda çap edilməyib. Ermənilər onu yuxarıda göstərilən şəkildə çap ediblər. Qərarın tam mətni necədir, o,

necə qəbul olunub, müzakirədə Azərbaycan nümayəndələri iştirak edibmi, onların qərara münasibəti necə olub? Məlumatım yoxdur.

Akademik C.Quliyevin fikrincə, iyunun 3-də Qafqaz Bürosu Zəngəzurda daşnak qruplarının tezliklə ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Həmin qərarla Qafqaz Bürosu «guya taktiki mülahizələri nəzərə alaraq», Ermənistan hökumətinin bəyanatında Dağlıq Qarabağın Ermənistanla mənsub olmasını göstərməyi lazım bilmişdi.

Qafqaz Bürosunun bu «dəlil»i, əlbəttə, saxta dəlil idi, qərar qəbul edənlərin qeyri-ciddilik əlaməti, uşaq oyununu xatırladan siyasi oyun idi.

Xatırladaq ki, 16 mart 1921-ci il tarixli RSFSR-Türkiyə müqaviləsi ilə Naxçıvanın Azərbaycan protektoratı altında muxtariyyəti tanınmışdı. Bu, Orconikidzenin uzun müddət ərzində Naxçıvanı Ermənistanla vermək uğrunda göstərdiyi cəhdin boşa çıxması və eyni zamanda Naxçıvanı Azərbaycan tərkibində saxlamaq uğrunda Nərimanovun yeritdiyi siyasətin qələbəsi demək idi. Ola bilsin, Orconikidze Naxçıvan barəsində öz siyasətinin açıq uğursuzluğuna görə, Dağlıq Qarabağla bağlı 3 iyun tarixli qərarla Nərimanovdan, Azərbaycandan qisas almış. Ola bilsin.

Hər halda Qafqaz Bürosunun 3 iyun tarixli qərarı öz mənhus rolunu oynadı. Ermənistan hökuməti Qafqaz Bürosunun «taktiki mülahizələr»indən dərhal istifadə etdi. İyunun 19-da Yerevanda Ermənistan hökumətinin «Dağlıq Qarabağın Ermənistanla yenidən birləşdirilməsi («воссоединение») haqqında» dekreti çap olundu. Dekretdə deyilirdi: «Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası İnkilab Komitəsinin bəyannaməsi və Ermənistan və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikaları hökumətlərinin sazişi əsasında elan edilir ki, bu gündən etibarən Dağlıq Qarabağ Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsidir». Dekretdən bir neçə gün sonra Ermənistan hökuməti Mravyanı Ermənistanın Dağlıq Qarabağda fəvqəladə müvəkkili təyin etdi və Dağlıq Qarabağa göndərdi.

Bu dekretdə əlamətdar bir etiraf vardır.

Dekretin adından görüldüyü kimi, söhbət Dağlıq Qarabağın Ermənistanla «yenidən birləşdirilməsi»ndən gedir. Deməli, Ermənistan hökuməti etiraf etmişdir ki, dekret elan olunanadək Dağlıq Qarabağ Ermənistan tərkibində olmamışdır. Təbii, Dağlıq Qarabağ kosmik fəzada deyil, məhz Azərbaycan tərkibində olmuşdur. Dekret qəbul edilən gündən etibarən isə, bir də deyək, məhz həmin gündən etibarən Dağlıq Qarabağ Ermənistana «yenidən birləşdirilir» və Dağlıq Qarabağ Ermənistanın «ayrılmaz hissəsi» hesab edilir. Bəs nə vaxt, hansı ildə, yaxud əsrdə onu Ermənistandan qoparıb Azərbaycana birləşdiribləmiş? Bu suala erməni müəllifləri cavab verməyiblər və indi də verə bilmirlər.

Ermənistan hökumətinin dekretində iki yalana yol verilmişdir: yalanlardan biri odur ki, guya Azərbaycanın 1 dekabr tarixli bəyannaməsi Dağlıq Qarabağı Ermənistanın «ayrılmaz hissəsi» elan etmişdir. Halbuki bəyannamə yalnız və yalnız Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ vermişdir. İkinci yalan: guya Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək, onu Ermənistanın tərkib hissəsi elan etmək haqqında Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri arasında hansısa saziş, razılaşma olub.

İyunun 25-27-də Tiflisdə Zaqafqaziya respublikalarının sərhədlərini müəyyənləşdirmək üzrə konfrans keçirilir. Lakin sərhəd məsələləri həll olunmamış qalır. İyunun 26-da Orconikidze və RSFSR-in Gürcüstandakı nümayəndəsi Kirov teleqramla Nərimanovdan xahiş edirlər ki, təcili olaraq AK(b)P MK Siyasi Bürosu və Xalq Komissarları Soveti Qarabağ məsələsinə baxsın. Eyni zamanda Nərimanova belə bir direktiv verilir: *«Heç bir erməni kəndi Azərbaycana birləşdirilməməlidir, eynilə heç bir müsəlman kəndini Ermənistana birləşdirmək olmaz»* (kursiv bizimdir – T.K.).

İyunun 27-də AK(b)P MK Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosunun iclası keçirilir. İclas «Tiflisdə komissiyanın işi ilə əlaqədar Azərbaycanla Ermənistan arasında sərhəd haqqında

məsələ»yə baxıb aşağıdakı qərarı qəbul edir:

«1.Siyasi Büro və Təşkilat Bürosu Dağlıq Qarabağın Azərbaycana şəxsiz iqtisadi meylini nəzərə alaraq, Dağlıq Qarabağ haqqında məsələnin Bekzadyan tərəfindən qoyuluşunu qəbul edilməz sayır. Məsələ həmin mənada da həll olunmalıdır (kursiv bizimdir – T.K.).

2.Bu səbəbdən də erməni və türk əhalili yerlərin müvafiq olaraq Ermənistan və Azərbaycana ayrılması təklifi inzibati və iqtisadi məqsəddə uyğunluq baxımından qəbul edilə bilməz (kursiv bizimdir – T.K.).

3.Məsələnin yeganə həlli kənddə erməni və müsəlman kütlələrinin sovet quruculuğuna cəlb edilmələri ola bilər (Nərimanov yoldaşın bəyannaməsindən aydın olduğu kimi).

4.Bu məsələnin sonrakı gedişi və müzakirəsi Tiflisdən informasiya alana qədər açıq qalsın.

5.Siyasi Büronun və Təşkilat Bürosunun rəyini Tiflisə çatdırmaq Nərimanov yoldaşa tapşırılsın».

Göründüyü kimi, Orconikidze ilə Kirovun «heç bir erməni kəndi Azərbaycana birləşdirilməməlidir» direktivi rədd edilir. Bu qərar həm də Ermənistan hökumətinin Dağlıq Qarabağ haqqında dekretinə münasibət idi. Həmin gün qərarın tam mətni telefonla Tiflisdə olan ASSR-in Xalq xarici işlər komissarı M.D.Hüseynova çatdırılır. Nərimanov Xalq Komissarları Sovetinin iclasında olduğundan qərarın mətnini çatdıran A.Q.Şirvani M.D.Hüseynova deyir: «Nərimanov yoldaş bildirməyi xahiş etdi ki, məsələ yalnız bu şəkildə (qərarı deyildiyi kimi – T.K.) həll olunmalıdır, əks halda Xalq Komissarları Soveti məsuliyyəti öz üzərindən götürür».

Həmin an telefona gələn Nərimanov Hüseynova bildirir: «Deyin ki, bu, Siyasi Büronun və Təşkilat Bürosunun rəyidir. Əgər onlar mənim bəyannaməmə (1 dekabr bəyannaməsi – T.K.) istinad edirlərsə, orada belə deyilmişdir: Dağlıq Qarabağa öz müqəddəratını sərbəst təyin etmək hüququ verilir».

Və bir də Nərimanov Hüseynova xəbər verir: «Dünən Serqo yoldaşla söhbət etmişəm, o, birbaşa dedi ki, Qarabağ məsələsi bütün sovet respublikalarının şərəf işidir və onu elə həll etməliyik ki, axırını dəfə olsun, yəni mən dünən sizə dediyim şəkildə» həll edilməlidir. Buradan aydın olur ki, Nərimanov əvvəlki gün, iyunun 26-da Dağlıq Qarabağ haqqında qəti fikrini artıq Hüseynova çatdırıbmış.

Hüseynovun Nərimanova dediyi aşağıdakı sözlər xüsusi maraq doğurur: «Bir tərəfdən Ermənistan Xalq Komissarları Soveti bizim xəbərimiz olmadan bəyanat verir və öz fəvqəladə komissarını Qarabağa göndərir, hərçənd erməni yoldaşlar iddia edirlər ki, bütün bunlar bizim razılığımız ilə edilir və biz bunlardan xəbərdarıq, digər tərəfdən isə biz onlara teleqram göndərərək, onların qərarlarını, demək olar, ləğv edirik».

Deməli, nə Nərimanovun, nə də Hüseynovun Dağlıq Qarabağ haqqında Ermənistanın dekretinin verilməsinə razılığı olub, onlar bundan, ümumiyyətlə, xəbərsiz olublar. Bu haqda Azərbaycan rəhbərliyinin heç bir qərarı da olmayıb.

İyunun 27-də Nərimanov Orconikidzeyə və Ermənistan XKS-nin sədri Myasnikova xüsusi bir teleqram da göndərir. Teleqramda Ermənistanın Dağlıq Qarabağ haqqında dekretinə bilavasitə münasibət bildirilir. Orada deyilir: «Dağlıq Qarabağ haqqında məsələ yalnız Ermənistan İnkilab Komitəsi tərəfindən həll edilmişdir, həmin məsələyə Xalq Komissarları Sovetində (Azərbaycan XKS-də – T.K.) hələ baxılmamışdır və baxılmır» («hələ baxılmamışdır və baxılmır»!). Təkcə gətirilən bu sitat da təsdiq edir ki, Ermənistan dekretinin Azərbaycan hökuməti ilə razılaşdırılması barəsində iddia cəfəngiyatdır.

Sonra teleqramda deyilir ki, Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti «yekdilliklə Mravyan yoldaşın Ermənistanın Dağlıq Qarabağda fəvqəladə müvəkkili kimi peyda olmasını böyük siyasi və taktiki səhv hesab edir. Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti Mravyan yoldaşın dərhal geri çağırılmasını xahiş edir». Bu tələbə dərhal əməl olunur.

Beləliklə, Azərbaycan rəhbərliyi Ermənistan rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağla bağlı növbəti kələyinin qarşısını ala bilər.

İyunun 27-də Qafqaz Bürosu «Dağlıq Qarabağ məsələsinə dair Hüseynov yoldaşın Nərimanov yoldaşla danışıqları haqqında» məsələyə baxır. Bu barədə Hüseynov Nərimanova bildirir: «Mənim son bəyanatlarımdan sonra qərara alındı ki, məsələ (Dağlıq Qarabağ məsələsi – T.K.) hər halda açıq qalır». Bununla birlikdə ultimatum xarakterli bir qərar qəbul edilir. Nərimanov və Myasnikova təklif olunur ki, teleqramı «alan kimi dərhal Qafqaz Bürosunun fövqəladə plenumuna gəlsinlər». Deyilir ki, Qafqaz Bürosunun 6 üzvü Tiflisdədir. Əgər gəlməsələr, həmin 6 üzvün qərarı «məcburi hesab ediləcəkdir. Ona görə də sizin dərhal gəlməyinizi təkid edirik».

İyulun 4-də Qafqaz Bürosunun Stalinin iştirakı ilə iclası oldu. «Qarabağ məsələsi» müzakirə edildi. Deyəsən, iclasın stenoqramı yoxdur. Ona görə məsələnin müzakirəsinin təfəsilatı, kimlərin çıxış etməsi və nə deməsi barədə danışmaq qeyri-mümkündür. İclasın protokolundan məlum olan odur ki, səsə 4 məsələ qoyulmuşdur:

«a)Qarabağı Azərbaycanın hüdudlarında saxlamaq («saxlamaq»! – T.K.);

b)bütün erməni və müsəlman əhalisinin iştirakı ilə bütün Qarabağda rəy sorğusu keçirmək;

v)Qarabağın dağlıq hissəsini Ermənistanın tərkibinə daxil etmək («daxil etmək»! – T.K.);

q)yalnız Dağlıq Qarabağda, yəni ermənilər içərisində rəy sorğusu keçirmək».

Qarabağın Azərbaycan hüdudlarında saxlanılmasına Nərimanov, Maxaradze və Nazaretyan səs verir (əleyhinə – Orconikidze, Kirov, Myasnikov və Fiqatner). Bununla Orconikidze özünün uzun müddət ardıcıl olaraq yeritdiyi xəttə – Dağlıq Qarabağı dərhal və danışıqsız Azərbaycanla birləşdirmək, Dağlıq Qarabağa muxtariyyət vermək xəttinə dönmək çıxır.

Dağlıq Qarabağın Ermənistan tərkibinə daxil edilməsinə Orconikidze, Myasnikov, Fiqatner və Kirov səs verdi.

Beləliklə, Qafqaz Bürosu qərara alır: «Dağlıq Qarabağ Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilsin («daxil edilsin!» – T.K.), rəy sorğusu yalnız Dağlıq Qarabağda keçirilsin».

Əksər erməni müəllifləri bu qərar üzərində «kiçicik» bir əməliyyat aparırlar: «daxil edilsin»i «saxlanılsın»la əvəz edirlər.

Bu saxtakarlıqda hansı siyasi məqsəd güdülür? Qərar qəbul edilən dövrdə Dağlıq Qarabağın guya Ermənistan tərkibində olması təsəvvürünü yaratmaq. Məhz belə olduğuna görə də Qafqaz Bürosunun guya Dağlıq Qarabağı Ermənistan tərkibində «saxlamaq» haqqında qərar qəbul etməsi təsəvvürünü yaratmaq.

Erməni müəllifləri məsələnin Qafqaz Bürosunun iclasında məhz «Qarabağın dağlıq hissəsini Ermənistan tərkibinə daxil etmək» şəklində qoyulmasını qəsdən nəzərdən qaçırlar.

4)Qafqaz Bürosu Dağlıq Qarabağı Ermənistan tərkibində «saxlamaq» haqqında heç bir qərar qəbul etməmişdir. Qərar belə olmuşdur: «Dağlıq Qarabağ Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilsin...». Başqa cür yox, məhz belə!

N.Nərimanov bu qərara qəti etiraz edir. Protokol sətirləri belədir: «N.Nərimanov yoldaşın bəyanatı: Qarabağ məsələsinin Azərbaycan üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onu RKP MK-nın qəti həllinə verməyi zəruri sayıram». N.Nərimanovun bu bəyanatına müvafiq də qərar qəbul olunur: «Qarabağ haqqında məsələ ciddi fikir ayrılığı doğurduğuna görə, RKP MK Qafqaz Bürosu həmin məsələni RKP MK-nın qəti həllinə verməyi lazım bilir»¹⁵⁹.

Məsələnin RKP MK ilə razılaşdırılması, yaxud necə razılaşdırılması haqqında məlumat yoxdur. Bu, bəllidir ki, ertəsi günü – iyulun 5-də Qafqaz Bürosu aşağıdakı məsələni müzakirə etmişdir: «Orconikidze və Nazaretyan əvvəlki plenumun Qarabağ haqqında qərarına yenidən baxmaq haqqında məsələ qaldırırlar». Dağlıq Qarabağı Ermənistan

tərkibinə daxil etmək haqqında qərara səs verən Orconikidze özü!

Məsələ üzrə qərara alınır: «Müsəlmanlarla ermənilər arasında milli sülhün zəruriliyini, Yuxarı və Aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqələrini və Yuxarı Qarabağın Azərbaycanla daimi əlaqələrini nəzərə alaraq, *Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR hüdudlarında saxlanılsın* («saxlanılsın!» – T.K.) (kursiv bizimdir – T.K.), Dağlıq Qarabağa Şuşa şəhəri inzibati mərkəz olmaqla geniş muxtariyyət verilsin»¹⁶⁰.

«Memorandum»un iddiasına görə, qərar «səsə qoyulmadan» qəbul edilmişdir. Qərar səsə qoyulmuşdu. Qərarın lehinə 4 nəfər səs vermişdi, 3 nəfər isə bitərəf qalmışdı. Lakin onların kimlər olması protokolda öz əksini tapmayıb.¹⁶¹

Beləliklə, Qafqaz Bürosu Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi haqqında öz əvvəlki qərarını ləğv edərək, Dağlıq Qarabağı Azərbaycan tərkibində saxlamaq haqqında qərar qəbul etdi. Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparıb Ermənistana daxil etmək cəhdi boşa çıxdı.

«Memorandum» müəlliflərinin fikrincə, Qafqaz Bürosu Stalinin təzyiqi ilə bu qərarı qəbul etmişdi. Bu, Stalinin təkidi ilə olmamışdı. Ümumiyyətlə, Qafqaz Bürosunun iyulun 4 və 5-dəki iclaslarında Stalinin çıxış edib-etməməsi, nə deyib-deməməsi, hər iki qərarın qəbul olunmasında nə kimi rol oynaması haqqında heç bir məlumat aşkar edilməmişdir.

Məhz N.Nərimanovun qəti tələbi ilə həmin məsələyə yenidən baxılmışdı. Məhz N.Nərimanovun təkidi ilə iyulun 4-də Dağlıq Qarabağ məsələsini Mərkəzin «qəti həllinə vermək» qərara alınmışdı.

Erməni müəllifləri Qafqaz Bürosunun 5 iyul qərarını («Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in hüdudlarında saxlanılsın») «Dağlıq Qarabağın mexaniki surətdə Ermənistanın tərkibindən çıxarılıb Azərbaycanın tərkibinə daxil edilməsi» haqqında qərar kimi təqdim edirlər.

Tarixi həqiqət budur ki, 5 iyul tarixli qərarla Ermənistan hökumətinin Dağlıq Qarabağı Azərbaycan tərkibindən çıxarıb

Ermənistana birləşdirmək cəhdi rədd edilmiş, Dağlıq Qarabağın Azərbaycan ərazisi olması təsdiqlənmiş, Dağlıq Qarabağı Azərbaycan tərkibində saxlamaq və Dağlıq Qarabağa Azərbaycan tərkibində muxtariyyət vermək məsələsi həll edilmişdir.

13. «Ayrışeçkilik siyasəti» haqqında

«Memorandum»un iddiasına görə, «Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibində olduğu bütün zamanlarda Azərbaycan hakimiyyəti ayrışeçkilik siyasəti yeridib. Bu ayrışeçkilik siyasəti, xüsusən, Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə güclənib... 1926-1980-ci illərdə Dağlıq Qarabağda 85 erməni kəndi (30%) yox olub».

Azərbaycan rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağda ayrışeçkilik siyasəti aparması haqqında bu böhtan 1988-ci ildən bugünədək yayılmaqdadır. Erməni siyasətbazları bu böhtanı SSRİ-nin o zamankı rəhbəri Qorbaçovun beyninə də yeridiblər. Bu şəxslər Balayanla Kaputikyan və bəlkə də, birinci növbədə, Qorbaçovun köməkçisi Şahnəzərov/yan/ olublar.

Məlum olduğu kimi, Dağlıq Qarabağ hadisələri başlayanda Qorbaçov Kremlə köməkçisi Şahnəzərovun iştirakı ilə Balayanı və Kaputikyanı qəbul etmişdi.

Sov.IKP MK Baş katibinin Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə əlaqədar erməni ictimaiyyətinin nümayəndələrini qəbul etməsi öz-özülüyündə lazımi addım idi. Əlbəttə, düzgün olardı ki, Qorbaçov «...məşhur» olan aqressiv separatçıları və fitnəkarları deyil, Dağlıq Qarabağda yaşayan və işləyənlərdən kimlərinsə eşidə idi. Lakin Qorbaçov bununla kifayətləndi. SSRİ rəhbəri kimi, o, adi məntiqə görə, dərhal Azərbaycan ictimaiyyəti nümayəndələrini də dəvət etməli, onların da fikirlərini öyrənməli idi. Lakin Qorbaçov belə etmədi. Bunu mən Qorbaçovun bir rəhbər kimi Azərbaycana qərəzli münasibəti, ümumdövlət əhəmiyyətli məsələyə birtərəfli və qeyri-ciddi yanaşması ilə izah edirəm.

Qorbaçovun Balayan və Kaputikyanla görüşünün nəticəsi o oldu ki, Qorbaçov Dağlıq Qarabağ hadisələri haqqında maskasız separatçıların yalan informasiyasının girovuna çevrildi. Onun «Жизнь и реформы» (Həyat və islahatlar) kitabı göstərir ki, Qorbaçov hələ də girovdur, yenə də balayanların yalan informasiyasından, fitnə-fəsadından qidalanır.

Qorbaçov yazır ki, «qonaqlarımdan hansısa» (ya Balayan, ya da Kaputikyan, kim bilir, bəlkə də, Şahnəzəryan – T.K.) Azərbaycan rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağda fəaliyyətini «islamın xristianlığa qarşı hücumu davam edir» kimi səciyyələndirdi¹⁶² (kursiv bizimdir – T.K.).

«Жизнь и реформы» kitabından məlum olur ki, o, bu təxribata heç bir münasibət bildirməyib və bununla da, əslində, həmin fitnəyə şərik çıxıb.

Qorbaçovun Azərbaycana, Heydər Əliyevə qərəzi o qədər güclü olub ki, o, Dağlıq Qarabağ hadisələrini doğuran başlıca səbəb məsələsində obyektivlik hissini tamamilə itirib. O yazır ki, əgər Sov.İKP MK və SSRİ NS-in «DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək tədbirləri haqqında» qərarı (24 mart 1988) «on il bundan əvvəl» qəbul edilsəydi və «Əliyev düzgün beynəlmiləl xətt yeritsəydi, fəlakətin qarşısını almaq olardı»¹⁶³.

Bu olduqca bəsit mühakimə və nəticədir. Dağlıq Qarabağ hadisələrinin başlıca səbəbi vilayətin sosial-iqtisadi inkişaf baxımından geri qalıb-qalmaması deyil (bu barədə aşağıda faktiki material verəcəyik), məhz kənar qüvvənin – Ermənistanın Azərbaycan Respublikasının daxili işlərinə açıq şəkildə qarışması, Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmağa çalışması idi.

Ermənistan bu istiqamətdə çoxdan fəaliyyət göstərirdi. Təkrarən deyək ki, Ermənistan Respublikası 1918-1920-ci illərdə Dağlıq Qarabağa yiyələnmək istəmişdi. Lakin onun bütün siyasi, diplomatik və hərbi cəhdləri boşa çıxmışdı.

Ermənistan SSR 1921-ci ildə RK(b)P MK Qafqaz Bürosu

və onun rəhbəri Orconikidzenin əlilə Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayırıb Ermənistana birləşdirməyə yenidən cəhd göstərmişdi. Lakin bu cəhd də baş tutmamışdı.

1945-ci ildə Ermənistan rəhbərliyi Dağlıq Qarabağ məsələsini bir də qaldırdı. Ermənistan K(b)P MK Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi təkliflə İ.V.Stalinə rəsmi müraciət etdi. Təklif qəti rədd edildi.

1964-cü ilin əvvəllərində SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Sədri A.İ.Mikoyan Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq təşəbbüsü ilə çıxış etdi. O Mikoyan ki, 1920-ci ildə Azərbaycanın bir qrup rəhbər xadimi ilə birlikdə Moskvaya yazmışdı ki, *Qarabağ mübahisəsiz Azərbaycan ərazisidir və bundan sonra da Azərbaycan hüduddarında olmalıdır*. O, N.S.Xruşşova təklif etdi ki, Krımın Ukraynaya müvəffəqiyyətlə verilməsi təcrübəsini nəzərə alaraq, Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirsin. *Xruşşov* isə cavab verdi: «*DQMV ermənilərini bir sutka ərzində Ermənistana köçürmək üçün 12 min hərbi yük maşını verməyə hazırım*»¹⁶⁴ (kursiv bizimdir – T.K.). Bu sərt və qəti cavabla erməni xadimləri yenə də susmağa məcbur oldular.

1985-ci il gəldi. Hansı ideala və məqsədə xidmət etdiyi hələ də tam aydınlaşdırılmayan Qorbaçov hakimiyyətə gəldi. Bu vaxta qədər erməni diasporu bəyan edirdi ki, «bizim ərazi tələblərimiz yalnız Türkiyəyədir». 1985-ci ilin dekabrında ABŞ-dakı Daşnak Partiyası və Erməni Milli Komitəsi «Birləşmiş Ermənistan» yaratmağı və Qarabağ, Naxçıvan, habelə Gürcüstanın Axalkələk bölgəsini Ermənistana birləşdirməyi strateji məqsəd elan etdi.

Bununla, əslində, «Qarabağ hərəkəti»nin başlanmasına işarə verildi. Aqressiv separatçılar Moskvanı müxtəlif ərizə və müraciətlərlə «bombalamağa» başladılar. Qorbaçovun yazdığına görə, üç il ərzində Dağlıq Qarabağdan Sov.İKP MK-ya 500 məktub daxil olmuşdu. Onlardan biri – 1986-cı ilin yazında Moskvaya 216 nəfərin imzası ilə göndərilən ərizə

yoxlanarkən məlum olmuşdu ki, bu 216 nəfərdən yalnız 21-i DQMV-də yaşayır. Hadrut rayonunun Arpagədik kəndində cəmi 3 ev olduğu halda, ərizəni həmin kəndin 25 sakini «imzalamışdı»!¹⁶⁵ Görünür, digər məktublar da belə saxta məktublar imiş!

Dağlıq Qarabağ hadisələrinin başlanması (fevral 1988) ərəfəsində – 1987-ci ilin noyabrında iki hadisə baş verdi: biri ABŞ-da, digəri Fransada.

Sov.İKP MK Baş katibinin xanımı ABŞ-da erməni diasporunun və Daşnak Partiyasının nümayəndələri ilə görüşdü. Orada Dağlıq Qarabağa dair hansısa xahiş edilib-edilməməsi, eləcə də R.Qorbaçovanın nə üçün az qala bir milyonluq rus diasporu ilə deyil, məhz erməni diasporu ilə görüşməsi mənim üçün sirr olaraq qalır. Bir onu bilir ki, daşnaklar R.Qorbaçovaya qiymətli hədiyyələr – üstündə «Arsax» yazılmış 62 karatlıq qara brilyant boyunbağı, sırğa və s. bağışlamışdılar...

Onsuz da SSRİ rəhbəri erməni lobbisinin güclü təsiri altında idi. İndi daşnaklar SSRİ-nin birinci xanımının da dəstəyinə möhkəm bel bağlaya bilərdilər.

Qorbaçovun yaxın adamı və məsləhətçisi akademik Aqanbekyan isə Parisdə bəyan etdi ki, o, Dağlıq Qarabağın Ermənistanla verilməsini arzulayır. O, açıq bildirdi: «Bu məsələyə dair mən bir təklif təqdim etmişəm. İnanıram ki, bu problem yenidənqurma, demokratiya şəraitində öz həllini tapacaqdır».

Aqanbekyan öz təklifini belə «əsaslandırılmışdı»: «Bir iqtisadçı kimi hesab edirəm ki, Qarabağ Azərbaycandan daha çox Ermənistanla bağlıdır».

Aqanbekyanın açıqlamasından birmənalı aydın oldu ki, Azərbaycanın dövlət və ərazi bütövlüyünü təhlükə artıq yaxalamışdır.

Lakin Azərbaycan rəhbərliyi yaranmış şəraitdə həyəcan təbili çala bilmədi və heç bir preventiv tədbir görmədi.

Qorbaçov isə nə məsləhətçisi Aqanbekyanın Dağlıq Qarabağ haqqında rəsmi təklifinə, nə də onun Parisdəki açıqlamasına, onun Dağlıq Qarabağ məsələsinin həll ediləcəyinə lovğa inamına açıq və prinsipial münasibət bildirdi.

Bu, əslində, Aqanbekyanın Dağlıq Qarabağa dair mövqeyinin dəstəklənməsi demək idi.

Ermənistan rəhbərliyinə də elə bu – İttifaq rəhbərliyinin iradəsini sınaqdan keçirmək lazım idi. Məhz belə bir şəraitdə 1988-ci ilin fevralında Ermənistan rəhbərliyi Dağlıq Qarabağda Azərbaycan əleyhinə açıq hərəkət təşkil etdi.

Şəxsizdir ki, Dağlıq Qarabağ hadisələrinin beşiyi başında Ermənistan durmuşdu. Bu hadisələrin, əgər belə demək mümkündürsə, nəinki ideoloqu, həm də ssenari müəllifi, rejissoru, dirijoru, baş rolun ifaçısı da məhz Ermənistan rəhbərliyi olmuşdur. Hətta Rusiya Xarici işlər nazirinin birinci müavini ermənipərəst Şelov-Kovedyayev etiraf etmişdi ki, *«Dağlıq Qarabağ münaqişəsi yaxşı planlaşdırılmış, qabaqcadan hazırlanmış aksiyadır. Bu aksiyanı həyata keçirmək Ermənistanın kommunist rəhbərliyinə nəsisib oldu... «Qarabağ hərəkəti»nin liderləri millətin öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu həddən artıq şişirdərək, onu separatizm başlanan ifrata çatdırdılar»*¹⁶⁶.

Şelov-Kovedyayev həqiqəti söyləyib. Məhz «Ermənistanın kommunist rəhbərliyi»nin Dağlıq Qarabağda separatizmi həyata keçirən qüvvə olmasını düzgün vurğulayıb.

Ancaq nə «Memorandum», nə də Qorbaçov bu həqiqətlərin üstünü vurur. «Memorandum» Azərbaycan rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağda «ayrıseçkilik siyasəti aparması»ndan, Qorbaçov isə Azərbaycan rəhbərliyinin Dağlıq Qarabağ əhəlisinə «bəzən, sadəcə olaraq, qeyri-insani münasibət bəsləməsi»ndən bəhs edir¹⁶⁷.

«Memorandum» öz iddiasına həqiqət donu geyindirmək üçün 1926-1980-ci illərdə Dağlıq Qarabağda 85 erməni kəndinin yox olmasını dəlil gətirir.

Bu rəqəm həqiqəti əks etdirirmi? Yoxlamaq imkanım olmayıb. Əgər həqiqətdirsə də, bəzi məqamlar aydınlaşdırılmalıdır.

Həmin kəndlər «ayrıseçkilik siyasəti»ninmi, yaxud obyektiv səbəblərinmi qurbanı olub? Ermənilərin miqrasiyaya ənənəvi meyli, şəhərlərə axını, kolxozların iriləşdirilməsi kampaniyası Dağlıq Qarabağda kəndlərin azalmasının əsas səbəbləri deyilmi? Bəlkə, həmin kəndlərin bir hissəsi Hadrut rayonundakı Arpağədik kəndi kimi 3-5 evdən ibarət imiş və belə ailələrin hansısa geniş imkanlı bir kənddə toplaşması bütün baxımlardan zamanın kəskin tələbi imiş?

Kəndlərin azalması təkcə Dağlıq Qarabağa xas olan proses deyildi. Bu, müxtəlif formalarda bütün Sovet İttifaqında, o cümlədən Azərbaycanın bir çox rayonlarında baş vermişdi. Azərbaycan rayonlarından yalnız biri haqqında bir fakt: Bakının yaxınlığında yerləşən Xızı rayonunun 66 kəndindən 32-si əhalisizləşmişdi. Rayon sakinlərinin az qala yarısı həyat səviyyəsi daha yüksək, iş yeri daha çox olan Bakıya və Sumqayıta köçmüşdü.

Əgər bu, Azərbaycan rəhbərliyinin «ayrıseçkilik siyasəti»nin nəticədirsə, Dağlıq Qarabağda da kəndlərin sayının deyilən qədər azalması da şəksiz həmin siyasətin nəticəsidir!

Yəqin, hər bir qərəzsiz insan mənimlə razılaşar ki, Dağlıq Qarabağda «ayrıseçkilik siyasəti»nin güclənməsində, əsasən, Heydər Əliyev təqsirkar bilinirsə və bu siyasət nəticəsində 1926-1980-ci illərdə 85 erməni kəndinin yox olması iddia edilirsə, ən azı bu kəndlərdən neçəsinin Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə «yox olması» və həmin kəndlərdə nə qədər ailə yaşaması göstərilməli idi.

Bu edilməyib. Görünür, ona görə ki, Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi dövrdə Dağlıq Qarabağda erməni kəndlərinin «yox olması» faktı olmayıb.

İndi də Qorbaçovun ittihamları haqqında.

Öncə deyək ki, bir komandadan olan dövlət xadimləri arasında fikir ayrılığının mövcudluğu, hətta birinin digərinə düşmən kəsilməsi, birinin digərinə şər və böhtan atması halları tarix boyu çox baş verib və indi də var. Amma Qorbaçovun Azərbaycan rəhbərliyinə, Heydər Əliyevə atdığı şər kimilərinə çox az rast gəlmək olar.

Azərbaycan rəhbərliyinin guya Dağlıq Qarabağın erməni əhalisinə «bəzən, sadəcə olaraq, qeyri-insani münasibət göstərməsi» məsələsi haqqında qısaca onu deyim ki, bu:

–təkcə Azərbaycan rəhbərliyinə deyil, bütün Azərbaycan xalqına atılan qərəzli böhtandır;

–Azərbaycan xalqını ləkələmək, həm də onunla erməni xalqı arasında ziddiyyətləri daha da dərinləşdirmək məqsədi güdən fitnəkarlıqdır;

–Dağlıq Qarabağ hadisələrinə qərəzli münasibət nümunəsidir.

Qorbaçova görə, Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağda «düzgün beynəlmiləl xətt» yeritməyib. Bu özünü nədə göstərib? Bəlkə, kadr siyasətində təhriflər olub - Heydər Əliyev Muxtar Vilayət, habelə vilayətin şəhər, rayon, partiya, sovet və hüquq-mühafizə orqanlarının rəhbərlərini azərbaycanlılardan qoyub? Bəlkə, Heydər Əliyev Muxtar Vilayətdə erməni dilini sıxışdırıb, ermənilərin ana dilində təhsil almalarını məhdudlaşdırıb?

Bütün bunlar barədə nə Qorbaçov, nə də başqa bir kəs fakt gətirib, çünki belə bir fakt mövcud deyil.

Bəlkə, Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafına qayğı göstərməyib və ona görə də guya Dağlıq Qarabağ inkişaf səviyyəsinə görə Azərbaycanın geridə qalan regionu olub?

Heç bir mübalığəsiz demək olar ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə münasibətdə Heydər Əliyev ardıcıl «beynəlmiləl xətt» yeritmişdir. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illər bütün sahələrdə Dağlıq Qarabağın ən coşğun inkişaf dövrü olmuşdur. Məhz həmin dövrdə Dağlıq Qarabağın sosial-

iqtisadi inkişafı Azərbaycanın əksər başqa regionlarının inkişafından sürətli olmuşdur.

1988-ci ilin martında Bakıda DQMV-nin sosial-iqtisadi vəziyyətinə həsr olunmuş «dəyirmi masa» keçirilir. Tədbirdə moskvalı alimlər də (o cümlədən iqtisadçı akademik T.Xaçaturov) iştirak edirlər. Orada gətirilən faktlardan bir neçəsini nəzərə çatdıraraq:

–«70-ci illərin əvvəllərində vilayətin göstəriciləri respublikanın, Naxçıvan MSSR-in göstəricilərindən üstün idi. Vilayətin bu istiqamətdə inkişaf səviyyəsi başqa regionlarla müqayisədə çox irəlidedir» (Azərbaycan KP MK İqtisadiyyat şöbəsinin müdiri Z.Səmədzadə);

–«1971-1985-ci illər ərzində vilayətin inkişafı üçün 483 milyon manat vəsait qoyulmuşdur ki, bu da əvvəlki on beş ildəkindən 2.8 dəfə çoxdur» (Azərbaycan KP MK Tikinti və şəhər təsərrüfatı şöbəsi müdirinin müavini L.Davidyan);

–«Vilayət son 16 il ərzində sənaye istehsalının artım sürətinə görə respublika səviyyəsini ötüb keçmişdir» (iqtisadçı S.Hüseynov);

–«Ötən illər vilayətdə nəqliyyat və rabitə vasitələri dinamik inkişaf etmişdir. Stepanakert şəhərində istismar üçün hər cür təsərrüfatı olan dəmir yolu xətti istifadəyə verilmişdir» (Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsi şöbə müdirinin müavini A.Poqosova);

–«Son 17 il ərzində fabrikin (Stepanakert mebel fabriki – T.K.) gücü 5 dəfə artmışdır» (Azərbaycan SSR Meşə və ağac emalı naziri A.Ayriyan);

–Vilayətdə adambaşına məişət xidmətləri 41 manat olmuşdur ki, bu da ümumən respublika üzrə olandan xeyli çoxdur... İttifaq üzrə bu göstərici... 38 manatdır (Azərbaycan SSR Əhaliyə məişət xidməti naziri B.Aleksenko);

–«Respublikanın ipəkçilik sənayesi məhsulunun təxminən 25%-i DQMV-nin payına düşür» (Azərbaycan SSR Yüngül sənaye nazirinin müavini C.Avetisov). Və s. və i.a.

«Dəyirmi masa» materialları elə o zaman da mətbuatda dərc olundu. «Известия» (Xəbərlər) qəzetinin müxbiri həmin materiallarda DQMV haqqında verilən məlumat və fikirlərə münasibət bildirməyi SSRİ Nazirlər Sovetinin Sosial İnkişaf üzrə Büro sədrinin müavini B.Laxtindən xahiş etmişdi. Bununla əlaqədar Laxtin bəyan etmişdi ki, Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın ən inkişaf edən regionlarından biri olması haqqında «dəyirmi masa»da söylənən fikirlərin «əsasında dəqiq faktlar» dayanır. Laxtin belə bir misal gətirmişdi: «Mənzillə təminat üzrə DQMV Azərbaycanın orta göstəricilərindən 1.4 dəfə irəlidedir. Başqa sahələr də var ki, həmin sahələrdə də vilayətdə vəziyyət hər iki respublikadakından (Azərbaycan və Ermənistan – T.K.) yaxşıdır»¹⁶⁸.

Bir sözlə, DQMV Azərbaycanın ən inkişaf edən regionlarından biri idi. Bu inkişaf Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə daha sürətli olmuşdur.

DQMV-nin sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında bu təkzibolunmaz faktları, o cümlədən Laxtinin «Известия» qəzetindəki bəyanatını kim də bilməsə, Qorbaçov bir rəhbər kimi bilməli idi. Bilirdi də! Ancaq o, Azərbaycana qərəzli münasibətinə görə riyakarlıqla hey deyir: DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək tədbirləri haqqında qərar «on il bundan əvvəl» qəbul edilsəydi və «Əliyev düzgün beynəlmiləl xətt yeritsəydi, fəlakətin qarşısını almaq olardı», yaxud: Azərbaycan rəhbərliyi Dağlıq Qarabağ əhalisinə «bəzən, sadəcə olaraq, qeyri-insani münasibət göstərirdi».

Dağlıq Qarabağ hadisələrini doğuran başlıca səbəb məsələsinə gəldikdə, Qorbaçov onun üstündən sükutla keçir. Başlıca səbəbin nədən ibarət olması isə eynəksiz də görünürdü. Məhz Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları irəli sürməsi, hansı yolla olursa-olsun Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq məqsədi Dağlıq Qarabağ hadisələrini bilavasitə qidalandırmışdı və yaşadırdı.

1989-cu il noyabr ayının 28-də SSRİ Ali Soveti «Dağlıq

Qarabağ Muxtar Vilayətində vəziyyəti normal hala salmaq tədbirləri haqqında» qərar qəbul etdi. Bununla, açıq elan edilməsə də, Dağlıq Qarabağ məsələsində mərkəzin buraxdığı prinsipial xarakterli səhvlərin bir qismi düzəldildi:

–Moskvaya tabe edilmiş DQMV Xüsusi İdarə Komitəsi buraxıldı;

–Dağlıq Qarabağ üzrə Azərbaycan Təşkilat Komitəsi yaradıldı.

Ermənistan rəhbərliyi SSRİ Ali Sovetinin qərarına məhəl qoymadı və onu rədd etdi. Bu qərarın, necə deyirlər, mürəkkəbi qurumamış – həmin il dekabrın 1-də Ermənistan SSR Ali Soveti «Ermənistan SSR və Dağlıq Qarabağın yenidən birləşdirilməsi haqqında», 1990-cı il yanvarın 9-da isə «DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişaf planının Ermənistan SSR-in 1990-cı il üçün dövlət planına daxil edilməsi haqqında» SSRİ Konstitusiyasına zidd olan qərarlar qəbul etdi.

Ermənistan SSR Ali Soveti SSRİ Ali Sovetinin sözügedən qərarını Dağlıq Qarabağın «zorla Azərbaycan SSR hakimiyyəti altına qaytarılması və vilayətin zorla onun tərkibində saxlanması, yeni anneksiya aktı» kimi qiymətləndirdi!

Bu, siyasi baxımdan artıq İttifaq rəhbərliyinə, SSRİ Ali Sovetinə açıq-aşkar meydan oxumaq idi. Bu həm də Azərbaycan əleyhinə kampaniyanın zirvə nöqtəsi idi, Azərbaycana müharibə elan etmək demək idi.

Lakin qəbul etdiyi qərarı bütün dünya qarşısında açıq, nümayişkaranə şəkildə rədd edilən SSRİ Ali Soveti susdu. Qorbaçov susdu. Dərhal qəti tədbir görmək tələb olunduğu anda o susdu, baş vermiş fəvqəladə hadisəyə göz yumdu. Yalnız 40 gündən sonra – 1990-cı il yanvarın 10-da SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Ermənistan aktlarının «SSRİ Konstitusiyasına uyğun gəlməməsi haqqında» kəsərsiz bir qərar qəbul etdi.

Qərarı SSRİ Ali Sovetinin 28 noyabr 1989-cu il tarixli qərarını Ermənistanın kobud şəkildə rədd etməsinə kəskin

qiymət verilmədi. Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək haqqında Ermənistanın qərarı nəinki ləğv edilmədi, hətta həmin qərarın ləğv olunması qətiyyətlə tələb olunmadı.

Gözlənilmədiyi kimi, SSRİ Ali Sovetinin bu qərarı da Ermənistanla kağız üzərində qaldı. Artıq neçənci dəfə İttifaq rəhbərliyi Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı çıxardığı qərara Ermənistanın hörmətsizliyinə dözdü. Neçənci dəfə o, öz qərarını həyata keçirməkdə siyasi iradəsizlik, acizlik və qətiyyətsizlik göstərdi!

Acı həqiqət belədir və Azərbaycan xalqı bundan ibrət dərsi götürməyə bilməzdi. Başlıca dərş ondan ibarət idi ki, Azərbaycan üçün taleyüklü məsələdə – Azərbaycanın suverenliyi, dövlət və ərazi bütövlüyünün müdafiəsində İttifaq orqanları və İttifaq rəhbərliyi öz Konstitusiyaya borclarını yerinə yetirmədilər və bəlkə də, yerinə yetirmək istəmədilər. Bu, İttifaqa, onun rəhbərliyinə Azərbaycan xalqının etibar və inamını sarsıtdı.

Sovet İttifaqının rəhbərliyi, şəxsən Qorbaçov Dağlıq Qarabağ fenomenində gizlənən sarsıdıcı təhlükəni, Ermənistan SSR Ali Sovetinin Ermənistanla Dağlıq Qarabağı «yenidən birləşdirmək haqqında» qərarında olan güclü dağıdıcı dinamiti görmək istəmədi. Hələ heç vaxt heç bir məsələnin həllində Sovet rəhbərliyi bu dərəcədə aciz qalmamışdı, bu dərəcədə siyasi iradəsizlik göstərməmişdi.

Ermənistan Ali Sovetinin Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında 1 dekabr 1989-cu il tarixli antikonstitusiyon qərarı, həmin sənəddə SSRİ Ali Sovetinin üç gün əvvəl qəbul etdiyi qərarın Dağlıq Qarabağın «zorla Azərbaycan hakimiyyəti altına qaytarılması və vilayətin zorla onun tərkibində saxlanması, yeni anneksiya aktı» kimi qiymətləndirilməsi, bunun ardınca Ermənistan rəhbərliyinin SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sözügedən 10 yanvar tarixli qərarını rədd etməsi Qorbaçovun Dağlıq Qarabağ siyasətinin iflası idi. Yəqin, buna oxşar hallarda özünə hörmət edən, insani ləyaqəti

və şəxsi şərəfi uca tutan dövlət başçısı istefa verərdi. Lakin Qorbaçov belə şəxsiyyətlərdən deyildi.

Gözləmək olardı ki, heç olmasa, Ermənistanın həmin açıq-aşkar antikonstitusion aksiyalarından neçə il keçəndən sonra Qorbaçov baş vermişləri ayıq başla saf-çürük edər, onlara ayıq başla qiymət verər, Dağlıq Qarabağ məsələsini həll etməkdə siyasi iradəsinin və qətiyyətinin çatışmamasını, məsuliyyətini etiraf edər.

Yox, Qorbaçov «necə imişsə, eləcə də qalıbmış». 1995-ci ildə o yazır: «Hansısa mərhələdə görünürdü ki, Dağlıq Qarabağ məsələsinin həlli mümkündür: Naxçıvana olduğu kimi, Dağlıq Qarabağa da – onu Azərbaycan tərkibində saxlamaqla – muxtar respublika statusu vermək olar. Elə bir məqam oldu ki, həmin təklif elə o saat reallaşdırıla bilərdi. Lakin elə o vaxt Yerevanda Ali Sovet DQMV-nin Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi haqqında qərar çıxardı və bununla hər şey puç oldu. Puç oldu daxili qarşıdurma üzündən, zira orada hakimiyyət, hakim elitanı dəyişdirmək uğrunda mübarizə qızıışırdı. «Qarabağ» Komitəsi əsasında yaranmış erməni ümummilli hərəkatı hakimiyyətə can atırdı»¹⁶⁹.

Gün kimi aydın idi və Ermənistan Ali Sovetinin 1 dekabr və 9 yanvar tarixli qərarları bütün çılpalıqlı ilə bir daha təsdiq etdi ki, Dağlıq Qarabağ hadisələri Ermənistanın yetirməsidir, bu hadisələrin kökündə vilayətin hansısa sosial-iqtisadi problemi deyil, Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları, Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq planı dayanır və nə qədər ki, Ermənistan şeytan barmağını Dağlıq Qarabağdan çəkməyib, yaxud beynəlxalq hüquq çərçivəsində bu şeytan barmağı kəsilməyib, Dağlıq Qarabağa sülh, əmin-amanlıq gəlməyəcək.

Lakin Qorbaçov Ermənistan Ali Sovetinin «DQMV-nin Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi haqqında» qərarı ilə «hər şeyin puç olması»nı qeyd etsə də, bu qərara prinsipial münasibət bildirmir, hətta bu qərarın SSRİ Konstitusiyasına

zidd olmasını vurğulamır, onun ləğv edilməsinə nail ola bilməməsini etiraf etmir.

Yada salaq: Böyük Britaniyanın Baş naziri Con Meycor Azərbaycan Prezidenti Əbülfəz Elçibəyə göndərdiyi məktubda yazmışdı: «*Böyük Britaniya hökuməti bəyan edir ki, Dağlıq Qarabağın rəsmi statusu haqqında məsələ müzakirələr mövzusu ola bilməz – Dağlıq Qarabağ Azərbaycan ərazisidir*» (kursiv bizimdir – T.K.).

Qorbaçovun Azərbaycana qərəzli münasibəti imkan vermədi ki, o, Ermənistanın antikonstitusion qərarı ilə yaranmış fəvqəladə vəziyyətdə Dağlıq Qarabağ haqqında, heç olmasa, bu dəfə Böyük Britaniyanın adı çəkilən bəyanatı kimi qəti və birmənalı bir bəyanat versin və qanun çərçivəsində fəvqəladə tədbirlər görərək, maskasız təcavüzkarı cilovlasın.

Məlum olduğu kimi, 1991-ci ilin noyabr ayında Sovet İttifaqı Baş prokurorunun müavini İlyuxin Qorbaçova qarşı cinayət işi qaldırmışdı. İlyuxin Dağlıq Qarabağ hadisələri ilə bağlı belə bir qənaətə gəlmişdi: «Qorbaçov nəinki ərazi iddialarının qarşısını almamışdı, hətta, faktiki olaraq, separatçılara üz vermişdi. O, Qarabağ hərəkatının liderlərindən biri olan DQMV Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi H. Poqosyanı hörmətlə 400 manat təminatla (o zaman bu, pul idi) təqaüdə çıxartdı, ona Moskvada mənzil təklif etdi. Axı Poqosyan Dağlıq Qarabağ Vilayət Partiya Komitəsinə Azərbaycan Kommunist Partiyasının tərkibindən çıxartmaq haqqında antinizamnamə qərarını qəbul etməyin təşəbbüsçüsü idi. Qərar açıq-aşkar təxribat xarakteri daşıyırdı və şəksiz olaraq detonator rolunu oynadı».

İlyuxinə görə, Levon Ter-Petrosyan və digər millətçi liderlər «siyasi və şəxsi hakimiyyət uğrunda mübarizədə çox incə, çox ağırlıq millətdən məharətlə istifadə etdilər». Qorbaçovun səhv, erməni separatçılarını qızısqıran tədbirləri isə vəziyyəti daha da gərginləşdirdi, «süni surətdə yaradılmış Qarabağ münaqişəsini daha da həllolunmaz etdi». Bu münaqişə onminlərlə insanın qanını tökdü, Azərbaycan və erməni xalqlarını min bir bəlaya düşürdü.

İlyuxin haqlıdır: «Farosda «Qorbaçovun iztirabı» adlanan iztirab Zaqafqaziyada yaşayan insanların dörd-qəmi və iztirabı ilə müqayisə olunmazdır», «Qarabağ hərəkətinin beşiyi başında duranlar və bu hərəkəta başçılıq edənlər (Ter-Petrosyan və b. – T.K.) necə yaşamışdılarsa, elə də yaşayırlar. Onların başından bir tük də əskik olmayıb, onların ev-eşiyi, ailəsi, yaxşı süfrələri, yumşaq yorğan-döşəkləri var»¹⁷⁰. Yüzminlərlə qaçqın və köçkün isə bunların hamısından, doğma yurd-yuvasından məhrum olmuşdur.

Lakin bu ədalətsizlik belə davam etməz! İnanıram, nə vaxtsa BMT Qarabağ faciəsi təşkilatçıları və onların havadarları haqqında öz qəti sözünü deyəcəkdir. BMT bacarmasa, Tarixin məhkəməsi, Xalqın məhkəməsi öz hökmünü verəcəkdir!

14. Qarabağ münaqişəsinin hüquqi cəhəti haqqında

«Memorandum»un iddiasına görə, «Dağlıq Qarabağın Azərbaycana mənsubluğu haqqında Azərbaycanın dəlilləri hüquqi baxımdan az inandırıcıdır». Çünki «1992-ci ildə beynəlxalq birlik Azərbaycan Respublikasını tanıyanda Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkibində olmamışdır, Dağlıq Qarabağ xalqı 10 dekabr 1991-ci il tarixli referendumda müstəqilliyə səs vermişdir, 30 avqust 1991-ci ildə Azərbaycanın Ali Soveti Azərbaycan Respublikasının 1918-1920-ci illərdəki dövlət müstəqilliyinin bərpa olunmasını elan edib. Dağlıq Qarabağ 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının tərkibinə daxil olmayıb, bunu Millətlər Cəmiyyəti təsdiq edib. Dağlıq Qarabağı Azərbaycana Sovet hakimiyyəti verib. Lakin rəsmi Bakı 18 avqust 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı qəbul edərək (bu akt 1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul edilib – T.K.), Sovet hakimiyyətinin qurulmasını qeyri-qanuni elan etmiş və sovet hüquqi və siyasi irsindən imtina etmişdir. Bununla Bakı özü Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR tərkibində 70 il zorla saxlanmasını, faktiki olaraq, qeyri-qanuni hesab etmişdir».

Tarixi reallıq və tarixi həqiqət belədir: hətta erməni müəlliflərinin versiyasına görə, Dağlıq Qarabağ 428-ci ildən Albaniya–Azərbaycan tərkibində olmuşdur. 1918-1920-ci illərdə də Dağlıq Qarabağ həm de-fakto, həm də de-yure birinci Azərbaycan Respublikasının tərkibində olmuşdur. Bu barədə yuxarıda ətraflı məlumat vermişik.

«Memorandum»da iddia olunur ki, guya Millətlər Cəmiyyəti 15 avqust 1919-cu il tarixli «Müvəqqəti Saziş»i nəzərə alaraq, Dağlıq Qarabağ haqqında məsələni Paris Sülh Konfransının gündəliyinə daxil etmişdir və guya Millətlər Cəmiyyəti Dağlıq Qarabağın Azərbaycan Respublikası tərkibində olmamasını təsdiq etmişdir.

Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsi Paris Sülh Konfransında qəbul edilmişdir. Əgər Millətlər Cəmiyyəti hələ mövcud deyildisə, o, Paris Sülh Konfransının gündəliyini müəyyənləşdirə bilərdimi?

Deyək ki, Paris Sülh Konfransı öz təşəbbüsü ilə, yaxud Konfransa təqdim etdiyi tələblərdə Türkiyənin, Zaqafqaziyanın böyük ərazilərinə, o cümlədən Qarabağa iddia irəli sürən Ermənistanın təklifi ilə, yaxud da 15 avqust 1919-cu il sazişini Paris Sülh Konfransında yaymış Azərbaycan hökumətinin təklifi ilə «Dağlıq Qarabağ haqqında məsələ»ni gündəliyə salıb.

Salıbsa, baxıbmı? Baxıbsa, hansısa bir qərar qəbul edibmi? Heç bir qərar olmayıb. Heç bir qərar!

Bəlkə, Millətlər Cəmiyyəti təsis olunduqdan sonra «Dağlıq Qarabağ haqqında məsələ»ni müzakirə edərək, «Dağlıq Qarabağın Azərbaycan tərkibində olmaması haqqında» qərar çıxarıb? Yox, belə bir qərar da olmayıb.

1920-ci il dekabrın 1-də Millətlər Cəmiyyətinin V Komitəsi Azərbaycan Respublikasının Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edilməsi haqqında Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Ə.Topçubaşovun 1 noyabr tarixli müraciətinə baxıb.

V Komitə qərara alıb ki, hazırkı şəraitdə Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edilməsi qeyri-mümkündür.

Ermənistan rəsmiləri deyirlər ki, «Millətlər Cəmiyyəti Azərbaycanı onun Şərqi Zaqafqaziyanın ermənilərlə məskunlaşmış ərazilərinə, yəni Dağlıq Qarabağa iddia etməsi səbəbindən tanımaqdan imtina etdi».

Əbəs cəhddir. Millətlər Cəmiyyəti Azərbaycan Respublikasının üzv qəbul edilməsi məsələsində iki mühüm amilə əsaslanmışdı:

1.«Azərbaycan ərazisi Rusiya imperiyasının ərazisi olmuşdur. Ona görə aydınlaşdırmaq lazımdır: Azərbaycanı *de-yure* «tamamilə özünüidarə edən dövlət» saymaq üçün 1918-ci ilin mayında Azərbaycanın müstəqil elan edilməsi və müttəfiq dövlətlərin 1920-ci ilin yanvarında onu tanıması kifayətdirmi»¹⁷¹ (Millətlər Cəmiyyətinin Nizamnaməsinə görə, «tamamilə özünüidarə edən hər bir dövlət» cəmiyyətin üzvü ola bilərdi).

2.«Əgər Assambleya hesab etsə ki, Azərbaycan «tamamilə özünüidarə edən dövlət» kimi beynəlxalq statusa malikdir, ərizə verən nümayəndə heyətinin ölkənin qanuni hökumətini təmsil etməyə lazımi səlahiyyətinin olub-olmaması aydınlaşdırılmalıdır»¹⁷².

Beləliklə, Millətlər Cəmiyyəti Azərbaycanın üzv qəbul edilməsi məsələsinə baxarkən, birinci növbədə siyasi reallığı – Ə.Topçubaşovun təmsil etdiyi milli hakimiyyətin Rusiya işğalı nəticəsində artıq aprel ayının axırlarından devrilməsini və Azərbaycanın sovet respublikası elan edilməsini nəzərə almışdı. Sovet respublikasına isə o zaman Millətlər Cəmiyyətində yer yox idi.

Nə üçün Ermənistan tərəfi deyilən saxtakarlığa əl atıb? Yalan üstünə yeni bir yalan əlavə etmək üçün! Demək üçün ki, guya Dağlıq Qarabağ Azərbaycan tərkibində olmayıb və bunu guya Millətlər Cəmiyyəti də təsdiq edib və guya «Dağlıq Qarabağı Azərbaycana Sovet hakimiyyəti verib».

Bu, əlbəttə, tamamilə saxta mülahizədir. Dağlıq Qarabağ,

elə «Memorandum»da adı çəkilən 15 avqust 1919-cu il «Müvəqqəti Saziş»indən də aydın göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası tərkibində olub. 1920-ci il aprel ayının 29-da, yəni müstəqil Azərbaycan Respublikası süqut etdikdən sonra Dağlıq Qarabağ ermənilərinin qurultayı Dağlıq Qarabağın Azərbaycan tərkibindən çıxması haqqında kağız üzərində qalan qərar qəbul edib.

Azərbaycanın Paris Sülh Konfransına təqdim etdiyi coğrafi xəritədə də Dağlıq Qarabağ Azərbaycan ərazisi kimi qeyd olunub. 1919-cu ilin noyabrında Paris Sülh Konfransında Azərbaycan və İran nümayəndə heyətləri mühüm bir saziş imzalamışdılar. Orada deyilirdi:

«I...Qafqaz Azərbaycanı Azərbaycan nümayəndələrinin Sülh Konfransına təqdim etdiyi tələblərdə və xəritələrdə («tələblərdə və xəritələrdə!» – T.K.) göstərilən sərhədlər daxilində qəti olaraq və həmişəlik Rusiyadan ayrılır.

II.Qafqaz Azərbaycanının «göstərilən hüdudlarda («göstərilən hüdudlarda!» – T.K.) 1918-ci il may ayının 28-dən mövcud olan Azərbaycan Respublikası müstəqil, asılı olmayan, demokratik respublika kimi tanınır»¹⁷³.

Göründüyü kimi, bu sənəddə də Azərbaycan Respublikasının məhz Paris Sülh Konfransına təqdim etdiyi xəritədə göstərilən sərhədlər daxilində tanınması vurğulanıb.

1920-ci il yanvar ayının 11-də Paris Sülh Konfransı Azərbaycanın müstəqilliyini de-fakto tanıyanda da məhz həmin xəritə əsas götürülüb.

Paris Sülh Konfransının, Millətlər Cəmiyyətinin, ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya və digər dövlətlərin hökumətlərinin Dağlıq Qarabağ məsələsinə hansısa rəsmi münasibət bildirib-bildirməməsi haqqında heç bir fakt yoxdur.

Məlum olan odur ki, Müttəfiq dövlətlərin Zaqafqaziyada Ali Komissarı amerikalı polkovnik Haskel Azərbaycanın mövqeyini ədalətli saymış, «Qarabağın, o cümlədən Zəngəzurun qəti olaraq Azərbaycanın olmasını zəruri» hesab

etmişdir.

Məlum olan odur ki, Müttəfiq qoşunların Bakıda komandanı ingilis generalı Tomson və onun nümayəndələri Dağlıq Qarabağda separatizmə qarşı çıxmışlar və Dağlıq Qarabağda Azərbaycan hakimiyyətinin bərqərar olmasına kömək etmişlər.

Məlum olan odur ki, Balkanlarda və Qafqazda ingilis qoşunlarının baş komandanı general Milton 1919-cu il yanvar ayının 22-də belə bir bəyanat vermişdi: «İngilis hökuməti Azərbaycan hökumətini Azərbaycan ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət kimi tanıyır».

Əlbəttə ki, istər Haskelin, istərsə Tomsonun, istərsə də Miltonun bəyanatları, onların Dağlıq Qarabağ məsələsinə münasibəti bu və ya digər şəkildə Müttəfiq dövlətlərin mövqeyini əks etdirməyə bilməzdi.

Azərbaycan hökuməti Müttəfiq dövlətlərin Dağlıq Qarabağ məsələsində ədalətli mövqe tutmalarını yüksək qiymətləndirmişdi. Məsələn, Ə.Topçubaşovun Böyük Britaniyanın xarici siyasət idarəsinin rəhbəri lord Balfura notasında (10 sentyabr 1919-cu il) deyilirdi: «Qonşularımızla münaqişələrin, xüsusən də Qarabağ məsələsinin həll olunmasında öz iştirakı ilə ingilis komandanlığı xalqımızın səmimi minnətdarlıq hissini qazanmışdır»¹⁷⁴ (kursiv bizimdir – T.K.).

Heç də təsadüfi deyildi ki, 1919-cu ilin iyununda Andranik Parisdə Fransa prezidenti Puankare ilə görüşərkən, müttəfiqlərin Dağlıq Qarabağ məsələsindəki mövqeyindən narazı olduğunu bildirmişdi¹⁷⁵.

«Dağlıq Qarabağı Azərbaycana Sovet hakimiyyəti verib» hökmü də tamamilə cəfəngiyatdır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Sovet hakimiyyəti məhz Azərbaycan tərkibində olan Dağlıq Qarabağı Azərbaycan tərkibində də saxlamış və Azərbaycan tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaratmışdı. Azərbaycan «özü Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR

tərkibində 70 il zorla saxlanmasını, faktiki olaraq, qeyri-qanuni hesab etmişdir» fikri də heç bir fakta və məntiqə söykənmir.

BMT «Azərbaycan Respublikasını tanıyanda Dağlıq Qarabağın Azərbaycan tərkibində olmaması» haqqında məsələyə gəldikdə, qoy Ermənistan BMT-yə sorğu verib öyrənsin: BMT 1992-ci ildə Azərbaycanı BMT üzvlüyünə Dağlıq Qarabağsızlığı qəbul edib?

Nəhayət, referendum haqqında. 189 min nəfərlik «Dağlıq Qarabağ xalqı»nın dördüdə birini təşkil edən azərbaycanlılar Azərbaycan Konstitusiyasına zidd olaraq keçirilən həmin referendumu boykot etmişdilər. Nə Azərbaycan, nə də beynəlxalq birlik həmin referendumu tanıyıb.

Beləliklə, Ermənistan Respublikasının BMT-yə təqdim etdiyi «Memorandum»un az qala hər cümləsindən yalan, şər, saxtakarlıq, diplomatik fitnəkarlıq və elmi nadanlıq yağır.

Ümid edək ki, BMT-ni aldadanları, şər və böhtan atanları, yalan və uydurma yayanları BMT hamıya görk olmaq üçün qəti pisləyəcəkdir.

Ədəbiyyat

- ¹Übeyd ibn Şəriyyə əl-Cürhuminin əxbarı. – Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989, səh. 56-57; Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989, səh.174.
- ²Ziya Bünyadov. Göstərilən əsər, səh.174.
- ³Yenə orada, səh.136.
- ⁴Cahangir Zeynalıoğlu. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı, 1992, səh.10.
- ⁵Bax: Ziya Bünyadov. Göstərilən əsər, səh.137; Nailə Vəlixanlı. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993, səh.77.
- ⁶Ziya Bünyadov. Göstərilən əsər, səh.136.
- ⁷Cahangir Zeynalıoğlu. Göstərilən əsər, səh.10.
- ⁸Yenə orada.
- ⁹Jan Şarden. Səyahətnamə. Bakı, 1994, səh.68.
- ¹⁰Ф.М.Алиев. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVII века. Баку, 1975, с.132.
- ¹¹Yenə orada, səh.135.
- ¹²Yenə orada, səh.137.
- ¹³Описание областей Азербайджанских в Персии и их политического состояния, сделанное полковником и кавалером Бурнашевым в Тифлисе в 1786 г. Курск, 1793, с.5.
- ¹⁴Акты Кавказской Археографической Комиссии /АКАК/. Том II, док. 1216, с.610.
- ¹⁵Yenə orada, səh.592.
- ¹⁶Yenə orada, səh.594.
- ¹⁷Присоединение Восточной Армении к России. Сб. док. Том I, Ереван, 1972, с.448.
- ¹⁸Газета «Славянин», 1827, № 7, с.117-118. – Хаджи Мурат Ибрагимбейли. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. Москва, 1969, с.61.
- ¹⁹Журнал «Армянский вестник» (Москва), 1998, №2, с.9; «Независимая газета», 22.07.1998.
- ²⁰Əli bəy Hüseynzadə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. Bakı, 1997, səh.34.
- ²¹Yusif Vəzir Çəmənzəminli. Xarici siyasətimiz. Bakı, 1993, səh.7.
- ²²Əli bəy Hüseynzadə. Göstərilən əsər, səh.36-37, 186, 213.
- ²³Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Əsərləri. II cild, 1909-1914. Bakı, 2001, səh.485.
- ²⁴V.L.Veliçko. Kavkaz. SPb., 1904, s.154-155.
- ²⁵Yenə orada, səh.67.
- ²⁶Yenə orada, səh.66.
- ²⁷Н.Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван, 1972, с.398.
- ²⁸Bax: Играр Алиев. Лжеистория – попытка оправдать агрессию. Баку, 1998, с.3.
- ²⁹N.Adonts. Göstərilən əsər, səh.393.
- ³⁰Б.Ишханян. Народности Кавказа. СПб., 1916, с.18.
- ³¹Bax: С.А.Мамедов. Азербайджан по источникам XV – первой половины XVIII вв. Баку, 1993, с.41.
- ³²Yenə orada, səh.46.
- ³³«7 gün» qəzeti, 19.12.1992.
- ³⁴Bax: И.Шопен. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.635-638.
- ³⁵Yenə orada, səh.706-707.
- ³⁶Bax: Н.И.Шавров. Новая угроза русскому делу в Закавказье. СПб., 1911, с.64.
- ³⁷Bax: Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989, səh.16.
- ³⁸Bax: Фарида Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, 1986, с.127.
- ³⁹Моисей Каганкатваци. История агван. СПб., 1861, с.146.
- ⁴⁰Нагорный Карабах. Историческая справка. Ереван, 1988, с.10.
- ⁴¹Bax: Fəridə Məmmədova. Göstərilən əsər, səh.241.

- ⁴²Vax: Журнал «Азербайджан и азербайджанцы», 2001, №7-8, с.22.
- ⁴³V.L.Veliçko. Göstərilən əsər, səh.75.
- ⁴⁴Evlıya Çələbi. Səyahətnamə. Bakı, 1997, səh.15.
- ⁴⁵Журнал «Армянский вестник», 1998, №2, с.31.
- ⁴⁶Fəridə Məmmədova. Göstərilən əsər, səh.78.
- ⁴⁷N.A.Adonts. Göstərilən əsər, səh.221, 423, 421, 220-221.
- ⁴⁸Ziya Bünyadov. Göstərilən əsər, səh.92.
- ⁴⁹Vax: Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989, səh.114.
- ⁵⁰Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988, с.16.
- ⁵¹Үенə orada.
- ⁵²Vax: Fəridə Məmmədova. Göstərilən əsər, səh.106.
- ⁵³И.П.Петрушевский. О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха, Баку, 1930, с.13, 8.
- ⁵⁴Moisey Kaçankatvatsi. Göstərilən əsər, səh.239-241.
- ⁵⁵Vax: İ.P.Petruşevskiy. Göstərilən əsər, səh.8.
- ⁵⁶Vax: V.L.Veliçko. Göstərilən əsər, səh.80
- ⁵⁷С.Т.Еремян. Идеология и культура Албании III-VII вв. – Очерки истории СССР III-IX вв. М., 1958, с.328-329.
- ⁵⁸Киракос Гандзакци. История. Баку, 1946, с.99.
- ⁵⁹Үенə orada, səh.119.
- ⁶⁰V.L.Veliçko. Göstərilən əsər, səh.66, 154.
- ⁶¹Г.А.Эзов. Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы. СПб., 1898, с.161.
- ⁶²Дашнаки (из материалов департамента полиции). Баку, 1990, с.7.
- ⁶³Q.A.Ezov. Göstərilən əsər, səh.99, 295-296.
- ⁶⁴V.L.Veliçko. Göstərilən əsər, səh.70, 77; Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. II часть. М., 1832, с.53-54.
- ⁶⁵Есан Хасан Джалалян. Краткая история страны Албанской (1702-1722). Баку, 1989, с.36.
- ⁶⁶Q.A.Ezov. Göstərilən əsər, səh.365-366.
- ⁶⁷Ф.М.Алиев. Азербайджано-русские отношения (XV-XIX вв.). Баку, 1985, с.122.
- ⁶⁸Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. II часть. М., 1832, с.54.
- ⁶⁹П.Г.Бутков. Материалы для новой истории Кавказа. I часть. СПб., 1869, с.68.
- ⁷⁰Vax: үенə orada.
- ⁷¹Үенə orada, səh.67.
- ⁷²Q.A.Ezov. Göstərilən əsər, səh.423-424.
- ⁷³Үенə orada, səh.424.
- ⁷⁴Үенə orada, səh.438.
- ⁷⁵Үенə orada, səh.441.
- ⁷⁶V.V.Bartold. Müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri. Bakı, 1999, səh.39.
- ⁷⁷Vax: Aləm Nuriyev, Əlibala Babayev. Bərdə şəhərinin tarixi-arxeoloji öçerki (Antik və orta əsrlərdə). Bakı, 2001, səh.118-119.
- ⁷⁸Vax: Q.A.Ezov. Göstərilən əsər, səh.324.
- ⁷⁹Vax: Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı, 2000, səh.171-180.
- ⁸⁰Vax: үенə orada, səh.13.
- ⁸¹Vax: үенə orada, səh.15.
- ⁸²Yusif Vəzir Çəmənözəminli. Xarici siyasətimiz. Bakı, 1993, səh.7.
- ⁸³Vax: Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı, 2000, səh.15.
- ⁸⁴Vax: үенə orada, səh.17.
- ⁸⁵Б.А.Потто. Кавказская война. Том II, Ставрополь, 1993, с.603.
- ⁸⁶С.О.Кишмишев. Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис, 1889, с.131.
- ⁸⁷Яков Захарянц. История Арцаха. – Tarix İnstitutunun elmi arxivi, inv. № 924.

- ⁸⁸Qarabağnamələr. İkinci kitab. Bakı, 1991, səh.111-113.
- ⁸⁹Yenə orada, səh.15.
- ⁹⁰B.A.Potto. Göstərilən əsər, səh.169.
- ⁹¹P.Q.Butkov. Göstərilən əsər. III hissə, səh.169.
- ⁹²Yenə orada, səh.193.
- ⁹³Yenə orada, səh.171.
- ⁹⁴Yenə orada, II hissə, səh.141.
- ⁹⁵Yenə orada, III hissə, səh.176.
- ⁹⁶Yenə orada, II hissə, səh.142.
- ⁹⁷Yenə orada, III hissə, səh.179.
- ⁹⁸Vax: yenə orada, səh.178.
- ⁹⁹В.И.Левиатов. Очерки по истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1978, с.147.
- ¹⁰⁰Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. II часть. М., 1832, с.60.
- ¹⁰¹P.Q.Butkov. Göstərilən əsər, II hissə, səh.195.
- ¹⁰²B.A.Potto. Göstərilən əsər, səh.233.
- ¹⁰³S.O.Kişmişev. Göstərilən əsər, səh.255-256.
- ¹⁰⁴V.L.Veliçko. Göstərilən əsər, səh.36.
- ¹⁰⁵S.O.Kişmişev. Göstərilən əsər, səh.257.
- ¹⁰⁶V.A.Potto. Göstərilən əsər, I cild, səh.262.
- ¹⁰⁷Присоединение Восточной Армении к России, Том I (1801-1813), Ереван, 1972, с.395.
- ¹⁰⁸Vax: X.D.Xəlilov. Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992, səh.17.
- ¹⁰⁹Нагорный Карабах. Историческая справка. Ереван, 1988, с.19.
- ¹¹⁰Vax: «Независимая газета», 22.07.1998.
- ¹¹¹М.Бархударянц. Арцах. Баку, 1895. – Tarix İnstitutunun elmi arxivı, inv. №1622.
- ¹¹²Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Часть II. М.-Л., 1937, с.19.
- ¹¹³Yenə orada, səh.22.
- ¹¹⁴A.A.Bakıxanov. Sочинения. Статьи. Письма. Баку, 1983, с.145-147.
- ¹¹⁵Vax: Tofiq Köçərli. Qarabağ. Bakı, 2002, səh.254-255.
- ¹¹⁶ADTA, f.970, s.10, i.227, v.23-24.
- ¹¹⁷Fətəli xan Xoyski. Həyat və fəaliyyəti (Sənəd və materiallar). Bakı, 1998, səh.119.
- ¹¹⁸Yenə orada.
- ¹¹⁹Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild. Bakı, 1998, səh.56.
- ¹²⁰Fətəli xan Xoyski. Həyat və fəaliyyəti (Sənəd və materiallar). Bakı, 1998, səh.121.
- ¹²¹Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990, səh.238.
- ¹²²Fətəli xan Xoyski. Həyat və fəaliyyəti (Sənəd və materiallar). Bakı, 1998, səh.121.
- ¹²³Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990, səh.227.
- ¹²⁴И.Шахдин. Дашнакцупюн на службе русской белогвардейщины и английского командования на Кавказе. Тифлис, 1931, с.28.
- ¹²⁵Yenə orada.
- ¹²⁶Yenə orada.
- ¹²⁷Fətəli xan Xoyski. Həyat və fəaliyyəti (Sənəd və materiallar) . Bakı, 1998, səh.55.
- ¹²⁸Vax: Газета «Азербайджан», 17.06.1919.
- ¹²⁹Vax: yenə orada.
- ¹³⁰Vax: yenə orada, 03.08.1919.
- ¹³¹Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild. Bakı, 1998, səh.870.
- ¹³²Газета «Знамя труда», 26.08.1919.
- ¹³³Газета «Борьба», 05.09.1919.
- ¹³⁴Yenə orada.
- ¹³⁵Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990, səh.244.
- ¹³⁶Бахтияр Наджафов. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце

-
- XIX-начале XX вв. II часть. Баку, 1994, с.154.
- ¹³⁷Вах: Газета «Бакинский рабочий», 05.12.1922.
- ¹³⁸Л.Хуршудян. Истина – единственный критерий исторической науки. Ереван, 1989, с.17-18.
- ¹³⁹Вах: Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия. Баку, 1998, с.295.
- ¹⁴⁰Үеnə orada, səh.303.
- ¹⁴¹Үеnə orada, səh.325.
- ¹⁴²L.Хуршудян. Göstərilən əsər, səh.18.
- ¹⁴³Үеnə orada.
- ¹⁴⁴Газета «Коммунист» (Ереван), 13.07.1989.
- ¹⁴⁵Вах: Tofiq Köçərli. Qarabağ. Bakı, 2002, səh.367.
- ¹⁴⁶Вах: К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР. Документы и материалы. Баку, 1989, с.49.
- ¹⁴⁷Үеnə orada, səh.32.
- ¹⁴⁸Үеnə orada, səh.33.
- ¹⁴⁹Үеnə orada.
- ¹⁵⁰Үеnə orada, səh.33-34.
- ¹⁵¹Үеnə orada, səh.35.
- ¹⁵²Үеnə orada, səh.54-56.
- ¹⁵³Үеnə orada.
- ¹⁵⁴Үеnə orada, səh.57.
- ¹⁵⁵Tofiq Köçərli. Qarabağ. Bakı, 2002, səh.370.
- ¹⁵⁶Үеnə orada.
- ¹⁵⁷К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР. Документы и материалы. Баку, 1989, с.64.
- ¹⁵⁸Үеnə orada, səh.65.
- ¹⁵⁹Үеnə orada, səh.91.
- ¹⁶⁰Үеnə orada, səh.92.
- ¹⁶¹Вах: үеnə orada.
- ¹⁶²М.С.Горбачов. Жизнь и реформы. Книга I. М., 1995, с.503.
- ¹⁶³Үеnə orada, səh.504.
- ¹⁶⁴Юрий Помпеев. Кровавый омут Карабаха. СПб., 1992, с.16-17.
- ¹⁶⁵Вах: Ziyad Səmədzadə. Dağlıq Qarabağ: Nəpələm həqiqətlər. Bakı, 1995, səh.11.
- ¹⁶⁶Yuriy Pompeyev. Göstərilən əsər, səh.4-5.
- ¹⁶⁷M.S.Qorbaçov. Göstərilən əsər, səh.506.
- ¹⁶⁸Газета «Известия», 25.03.1988.
- ¹⁶⁹M.S.Qorbaçov. Göstərilən əsər, səh.509.
- ¹⁷⁰Вах: Юрий Помпеев. Юдальные дни. Санкт-Петербург. 1993, с.49-50.
- ¹⁷¹Assembly Document 20/48/108, səh.4.
- ¹⁷²Үеnə orada.
- ¹⁷³Вах: Tofiq Köçərli. Qarabağ. Bakı, 2002, səh.272.
- ¹⁷⁴Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку, 1998, с.335
- ¹⁷⁵Вах: Cəmil Həsənov. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı, 1993, səh.231.